

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एफ १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

काव्येतिहास संग्रह

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

विषयक्रमः

बखरी.

मराठी कविता.

संस्कृत कविता.

ही फौज पुढें आली. मोठी मारामारी जाहली. तांत्राकडील लोक बहुत मारिले. आणि सावकारांचे वाडे काबीज करून सोनें, रुपें, मोतीं, पोंवळें, माणीक, हिरे, पाच, गोमेदराज, वैडुर्य, असे नवरत्नें नाणें मोहरा, पुतळ्या, इभ्राम्या, सतराम्या, असेफ्या, होन, नाणें नानाजातीचें इतक्या जिनसाच्या धोंकटिया भरल्या. कापड भांडें तांब्याचे वरकड हान [अन्य ?] जिन्नस यास हात लाविलाच नाहीं. असें शहर दोन दिवस अहोरात्र लुटिलें. उत्तम घोडे जितके युद्धांत व सावकाराच्या घरांत सांपडले तितके घेतले. आणि राजियांनीं विचार केला कीं, लौकर निघून जावें. असें करून कुल लष्करांतून निमे घोडी भांडावयास लष्करी ठेविलीं. निमे घोडियांवरीं धोंगटिया मालाच्या घातल्या. पाईंच्या लोकांस हमेण्यैं करून त्यांजवळ दिधल्या. अशी मुस्तेदी करून वोझीं घेऊन निघाले. सुरतेचा कोट घेतला नाहीं. अवकाश थोडा ह्मणून शहर मारून चौलिलें. ही खबर मोंगलांचे सुभेदार वीस उंबराव व मोहबत खान, व दाऊदखान असे सात गांवची दरड करून बराबर हजार स्वार एक एक सुभ्याबराबर चालून आले, त्यानीं राजियास गांठलें. गनीम आला ऐशी खबर कळली. राजा खांसा घोड्यावर बैसून बख्तर घुंगी घालून, हातीं पट्टे चढवून, मालमत्ता घोडीं, पाईंचे लोक पुढें रवाना करून आपण दहा हजार स्वारानिशीं सडेसडे राऊत उभे राहिले. वणी दिंडोरी ह्मणवून शहर आहे ते जागां उभे राहून सुभ्याचे लोक आले त्यांशीं घोरांदर युद्ध केलें. मोहबत खान व दाऊत खान यांनीं युद्ध केलें. राजियांनीं आपली फौज पुढें करून पाठीवर आपण खांसा राहून झगडा दिधला. प्रतापराव सरनोबत व व्यंकोजी दत्तो व आनंदराव वरकड सरदार पुढें होऊन मोठी कत्तल केली. आणि मोंगल मारून मुरदे पाडिले. दोन प्रहर युद्ध झालें. मराठे यांणीं शर्त केली. तीन हजार मोंगल मारिले. तीन चार हजार घोडे पाडाव केले. दोन वजीर मोंगलाई सांपडले. असे फत्ते करून आले. तों पुढें उदाराम वजीर मोंगलांचा याचा लेक जगजीवन उदाराम[याची]बाईल

---

४९. इभ्राम्या, सतराम्या, असफ्या हीं नाना प्रकारचीं सुवर्णाचीं नाणीं निरनिराळ्या बादशहांचीं होत.

५०. हमेणी = लांब पिशवी.

५१. मुस्तेदी = तयारी.

५२. इंग्रजाच्या वखारीबद्दल येथें उल्लेख नाहीं. त्यांणीं या वेळीं आपला बचाव केला व कांहीं सावकारांचेंही आपल्या कोटांत संरक्षण केलें. कदाचित् शिवाजीस तितकी फुरसुद सांपडली नसेल असें ही ह्मणतां येईल.

५३. बखतर = चर्म, ढाल (?) घुगी = शिरस्त्राण.

रायबागीणें असे व सरदार पांच हजार उंदीर [?] आले. त्यास मारून चालविले. रायबागीण कोंडली. तिणें दांतीं तृण धरून लेंक राजियाची ह्मणून बोलून कौल घेतला. मग तीस कौल घेतला. मग तीस कौल देऊन अनीत करून सोडली आणि माघारे राजे राजगडास आले.

मालमत्ता सुरतेची आकार करितां सर्व बिशांत पांच कोर्डे होनाची आणली. चार हजार घोडीं आणलीं, तीं पागा केली. पागेस खूण चौकटीचा डाग घोड्याचे उंअवेकडे देऊन अशी ओळखण करून पुढें ज्या ज्या मुलखांत अदलशाही निजामशाही गड होते तितके घेतले. कित्येक डोंगर बांके जोगेत होते ते गड वसविले. जागोजागां गांवावरि मुलखांत नूतन गडवसविले. गडा करितां मुलूख जप्त होता. असे समजून गड बांधिले. व कोंकणांत कल्याण भिवंडी राजापूर पावेतों देश काबीज केला. काबीज करितां जागां जागांपुढें पाळेगार होते व देशमुख होते, त्यामध्यें जे युद्धास आले त्यांस मारून गर्दीस मेळविलें. आणि ज्यानीं कौल घेतला, त्यास यथायोग्य चालवून रक्षिलें. रेवदंडा राजापुरी दर्यामध्यें किल्ला निजामशाही आहे तेथें हबशी किल्लेदार जागियाचा खावंदच. याचीं पाणियांतील जहाजें गुरांबा चाळीस पन्नास आरमार त्यानें करून मुलूख मारून पैदा करून जागा जतन आहे. त्याचे लोकांनीं राजियाचे देशास उपद्रव मांडिला. मग राजियानें बाजी पासलकर यास लष्कर मावळा हजार दोन हजार [दिला] तैसेच जहाजें पाणियांतील झालीं. समुद्रास पालाण राजियांनीं घातलें. हा एक हात सजला. राजापुरी एक पाणियांत उरली या करितां आद्यापि निजामशहाचें नांव चालतें तें स्थळ हस्तगत करावें ह्मणून राजियानीं जागां जागां डोंगर पाहून गड वसविले कीं येणें करोन दर्या जेर आहे, आणि पाणियांतील राजे जेर होतील. असें जाणून कित्येक पाणियांतील डोंगर बांधून दर्या मध्यें गड वसविले. पाणियांतील ह्मणजे केवळ जंजिरे असें करून गड जहाजें मेळवून दर्यास पालाण राजियानें घातलें. जों वर पाणियांतील गड असतील तोंवर आपले नांव चालेल, असा विचार करून अगणित गड जंजिरे जमीनीवर व पाणियांत वसविले. असें कर्म केलें.

---

५४. रायबागिण ही माहूरची देशमुखीण. हिचा भ्रतार एका लढाईंत पडला असतां ही पुढें होऊन आपल्या लोकांस धीर देऊन जय पावली ह्मणून तीस रायबागीण असा किताब बादशहानें दिला होता.

५५. "मोंगल येऊन उंदीरखिंडीस आले" पाठांतर.

५६. अनात=अनाथ (?)

५७. बिशात=संपत्ति, मालमिळकत.

५८. "साडेआठ कोट होनाची जागा आणिली" पाठांतर.

५९. "उजवे टिरीवर" पाठांतर.

६०. गुराबा=एक प्रकारचे तारूं.

त्याजवरि राजापुरीहून कायसांवत ह्मणोन पांच हजार फौजेनिशीं युद्धास आला. मोठे युद्ध होतां बहुत रणकंदल जालें. कायसांवत खासा व बाजी पालसकर महायोद्धा—याच्या मिशा दंडा एवढ्या यांस पीळ घालून वारे केशाच्या आधारे निंबे दोहींकडे दोन ठेवीत होता, असा शूरमर्द ठेविला—याशीं व त्याशीं खासा खाशी गांठ पडली. एकास एकांनीं पंचवीस जखमा करून ठार पडले. मग उभयतांकडील दळ आपले जागियास गेलें

इतकियांत राजियाचे बाप शहाजी महाराज बेंगरूळीं होते ते विजापुराकडे येत असतां एकाएकीं चित्रदुर्गांत विलाइतीमध्यें बोदेंगदरी[६१] गांवीं घोडियावरून पडून मृत्यु पावले. हें वर्तमान राजियास कळलें. बहुत शोक केला सर्वही विधान करून दानधर्म अपार केले. आणि बोलिले कीं, "मजसारख्या पुत्राचा पराक्रम महाराज पहाते तरि उत्तम होतें. आपण आपला पुरुषार्थ कोणास दाखवावा? मागें अफजुलखान मारिला व शास्ताखानास शास्ती केली. पराभवास पावविला. आणि मिरजा राजियाची भेट घेऊन दिल्लीस गेलों. पादशहाची भेट घेऊन मागती आपल्या राज्यास आलों. मागती कित्येक गड घेतले व शहरें मारिलीं आणि पागा शिलेदार लष्कर चाळीस हजार केलें. असें पराक्रमाचें वर्तमान ऐकून महाराज संतुष्ट झाले. सभाधान पत्रें आपणास वरचेवर येत होतीं. तैशींच अलंकार वस्त्रें पाठवीत होते. या उपरि त्या मागें आपणास कोणी आतां वडील नाहीं!" ह्मणून मोठा खेद केला. त्या उपरि मातुश्री अग्निप्रवेश करीत होती तिचे मांडीवर बैसोन गळां मिठी घालून आण घालून राहविली. आपला पुरुषार्थ पाहवयास कोणी नाहीं. तूं जाऊं नको. ह्मणून मोठा यत्न करून राजियांनीं व सर्व थोर थोर लोकांनीं राहविली. असें वर्तमान झालें.

पुढें राजियास राजपुरीचे शिदी घरांत जैसा उंदीर तैसा शत्रु, यास कैसें जेर करावें ह्मणून तजवीज[६२] पडली. तेव्हां रघुनाथ बल्लाळ सबनीस यांनीं आंगें अर्ज केला कीं, आपण शिद्दीवर स्वारी करितों. असे ह्मणून सात पांच हजार मावळे खकम पाईचे घेऊन राजपुरीवरि चालिले. त्यांनीं जाऊन राजपुरी पावेतो तळें घासाळें कुल देश मारून राजपुरी पावेतो सरदें[६३] दरिया किनारा मोकळा केला, शिद्दीच्या एक दोन फौजा आल्या त्या मारिल्या. तेव्हां राजपुरी कडून रघुनाथपंताशीं राज

---

६१. "बोदेगिरगांवीं" पा०
६२. तजवीज=विचार, काळजी.
६३. सरद = सीमा.

अनुक्रमणिका

कारण करून सल्ला केला. देश थोडा बहुत मागून, पुढें सज्जन मनुष्य पाठवून आण शफत देऊन, रघुनाथपंतास भेटीस नेलें. भेट जाहली, सत्याची बळकटी करून सख्य झालें. रघुनाथपंतास वस्त्रें घोडा दिधला. आपले देशास आले. पुढें काळानुसार रघुनाथपंत मृत्युपावले. त्या नंतर शिद्दीचे शैल तुटलें. यावरि हाबशियांनीं बदल खावून देशास उपद्रव करूं लागले. मग राजियानीं व्यंकाजी दत्तो फौजेनिशीं नामजाद रवाना केले. त्यांनीं जाऊन त्याचा मुलूख मारून तलफ[६४] केला. मग शिद्दीनें आपले जातीचे हापशी लष्कर घोडे स्वार व हशम नामजाद व्यंकाजी दत्तोवर रवाना केले. याशीं त्याशीं युद्ध जालें. तीनशें हावशी व्यंकाजी पंतीं मारिले. घोडे पाडाव केले. व्यंकाजी पंतीं कस्त[६५] फार केली. बारा जखमा व्यंकाजी पंतास लागल्या. असा चौकी[६६] बसवून आले. शिद्दीनें सल्याचें नातें लाविलें होतें. परंतु राजियानीं सल्ला केलाच नाहीं. त्याचे देशांत जागां जागां गड कोट नवेच बळावून राहिले. राजपुरी नजीक डोंगर बळाविला होता तो घेऊन गड बांधून कुल देश काबीज केला. ठाणीं ठेविलीं. मग त्याचा इलाज चालेना. पांच सात हजार हशम व सुभे ठेविले. असें केलें. मग राजपुरींत मुलूख नाहीं. दाणे कोठून यावे? त्यास पाणियांतील जाहजें होतीं. तेणें करून बरकड मुलूख मारून सामान आणून खाऊं लागले. त्यास राजियानीं जाहाजें पाणियांतील सजिलीं. गुराबा व तांडीं[६७] व तारवें गलबतें, शिबाडें, गुराबा, पगार अशीं नाना जातीचीं जहाजें करून दर्यासागर ह्मणोन मुसलमान सुभेदार व मायनाईक ह्मणोन भंडारी असे दोघे सुभेदार करून, दोनशें जहाजें एक सुभा, असे आरमार सजलें. त्यास व शिद्दीचे जाहाजास युद्ध होऊन शिद्दीचीं जहाजें पाडाव केलीं. युद्ध बहुत जाहलें. दर्यांत तरांडें फिरेना असें जालें. त्यावर हमेशा युद्ध करीत चालले. मग चोरून मारून हाबशी सामान नेत होता. राजियाचीं जहाजें जागांजागां बंदरें शहरें मोंगलाई व फिरंगी व वलंदेज, इंग्रज, किलाताव ऐशा सत्तावीस पातशाहा पाणियांत आहेत त्यांचीं शहरें बदनूर, सोंदें श्रीरंगपट्टण ऐशीं दर्या किनारे नाना शहरें मारून पोट भरीत चालले. जागांजागां युद्ध करीत माल मत्ता मेळवून आपले पोट भरून राजियास रसद द्रव्यें जिन्नस आणून देऊं लागले. ये रीतीनें सातशें जहाजें पाण्यांती-

---

६४. तलफ = जप्त.
६५. कस्त = मेहनत.
६६. चौका = जरब, धाक.
६७. तांडी विशेष.

अनुक्रमणिका

ल झालीं. समुद्रांमध्यें ही एक लष्कर झालें. हा एक बेत सजिला. पाण्यांतील एक राजपुरी निजामशाही उरली. याकारितां अद्याप निजामशहाचें नांव चालतें.

तें स्थळ जेर करावें म्हणोन व कोंकणांत कुडाळीं लखमसावंत देसाई ह्मणोन पुंड होता. बारा हजार हशमानिशीं राहत असे. कुडाळ ह्मणजे आदलशाही. त्याणे विजापुरास सांगून पाठविलें कीं फौज घोडा राऊत हशम मेळवून आपण राजियावरि चालोन जातों आणि कोंकण सोडवितों. ह्मणोन सांगोन पाठविलें. त्याजवरून विजापुरींहून खवासखान सरलष्कर, मोठा योद्धा, दाहा हजार स्वारांनिशीं कुडाळास आला. लखमसांवत बारा हजार हशमांनिशीं सामील होऊन कोंकण सोडवीत चालले. इतकियांत राजास खबर कळून लष्कर व हशम निवड करून नीट चालून त्याजवर घेतलें. खवासखानास विजापुराहून मदतीस बाजी घोरपडे, दीड हजार स्वार, येत होते. घाट उतरोन कोंकणांत राहिले. त्याजवर राजियांनीं लष्कर पाठवून छापा घालून, बाजी घोरपडे कुल भाऊबंद सहवर्तमान बुडविले.* बाराशें घोडीं पाडाव केलीं. मोठें युद्ध झालें. पुढें कुडाळावरि खवासखानावरि जावें, त्यासही या सारखे बुडवावें, तो त्यांनीं हें वर्तमान ऐकिलें. बाजी घोरपडे दीड हजार घोडे समवेत बुडविले. ही खबर ऐकून धास्त खाऊन घाटावर पळून गेला. नीट विजापुरास पावला. पुढें लखमसांवतावरि राजियांनीं नानजादी केली. त्यांची ही फौज कित्येक मारिली. यावरि लखम सावंत कुडाळ प्रांत सोडून फिरंगणांत बाहेर देशांत पळाला. कुडाळ देश राजियांनीं काबीज केला. फिरंगी यास राजियाचा धाक तेथें त्यास ठेवून घेववेना असें झालें. जागा कोठें नाहीं तेव्हां राजियाशीं राजकारण लावून पीतांबर शेणवी मच्छाहारी ब्राह्मण ह्मणून कुडाळी हेजीब पाठवून दिला. आणि राजियाचा कौल घेऊन भेटीस आला. भेट झाली. "आपण सांवत म्हणजे भोंसले यांचा गोत्रज. आपलें तुह्मीं चालावेणें उचित आहे " असें कित्येक बोलिल्यावरि राजियांनीं देशमुखी कुडाळची करार करून तनका दाखल सहा हजार होन वेतन करार करून द्यावें असें केलें. वाडा हुडा बुरजाचा बांधूं नये. कुडाळीं रहावें. जमाव करूं नये. असें करून ठेविलें. त्याचे सरदार राम दळवी व तान सांवत यांस हशमांची हाजारिया देऊन आपले आला-

---

* शहाजीस विश्वासघातानें धरून विजापुरास कोंडून ठेवणारा बाजी घोरपडा हाच. याचा सूड घेशील तरच माझा पुत्र तू खरा असें शिवाजीस शहाजीनें मागें लिहिलें होतें त्यावरून शिवाजीनें त्याचा या प्रसंगीं सत्यानास उडविला.

हिदा चाकर तिघे तीन जागां नामजाद ठेविले. पुन: लखम सांवताची व यांची भेट होऊं न दिली. असा कुडाळ देश काबीज केला. फोंड कोट इदलशाई होता. तेथें मोबतखान राजबिंडा सरदार जबरदस्त होता. ते जागां वेढा घालून, सुरंग लावून हुडे बुरूज उडविले. फोंड घेतलें. मोबतखानास कौल देऊन विजापुरास जावयास निरोप दिला. तेव्हां राजियाकडील सरदार इभ्रामखान मुसलमान मोठा धरकरी लष्करचा हजारी बरोबरि होता. त्यानें कष्ट मेहनत बहुत केली. फोंड घेऊन कडवाड, शिवेश्वर, मिरज, अंकोलें, कदरें, सुपे, उडवें हे कोट कोकणाचे कुल घेऊन गोकर्ण महाबळेश्वर वरघाट सुपें येथवर सरद लाविली. व गोंवियाचे फिरंगी यास दबावून त्याजवळून तोफा, नख्त, जड जवाहीर घेऊन आपलेंसे करून, त्यास उदमास कौल देऊन आला. दरफ्ती करावयासि निरोप दिला. असें कुल कोंकण काबीज केलें.

पुढें बिदनुरीं शिवापा नाईक संगम होता. त्याचें शहर बसनूर म्हणून थोर नामांकित होतें. दर्या किनारा, तेथें पालती पाठवून गाळती आणून, वरघाटें जातां मार्ग नाहीं ह्मणून पाणियांतील आपलीं जहाजें आणून सिद्ध करून, आपण राजा खासा जहाजांत बसून जाऊन बसनुरास एकाएकीं दिवस उगवावयासि गेले. शहरचे लोक बेहुशार होते. एकाएकीं जहाजांतून उतरले. शहर मारिलें. एक दिवस शहर लुटून फन्ना केलें. जैसी सुरत मारून मालमत्ता आणिली त्याप्रमाणें बसनूरची मत्ता अगणित माल जड जवाहीर कापड जिन्नस घेऊन आपले देशास आले. मत्ता सर्व पाहतां दोन कोटी होनांची आणिली.

त्या उपरि कारंजे मोंगलाईंत मोठें शहर होतें तेथून पालती आणून खासा राजियानीं लष्कर बरोबर घेऊन चालिले. जातां जातां औरंगाबादेची पेंठ मारिली. सात गांवची दौड करून जाऊन कारंजियावरि तीन दिवस मुक्काम करून कुल शहरचे वाडे काबीज करून मत्ता खणती लावून काढली. नक्त जड जवाहीर, सोनें रुपे, उंच कापड असें घेऊन स्वारी करून चालिले.

९८. हुबळी १६७३ सालीं लुटली. तेथें मुबलक दौलत सांपडली. हुबळीचें वर्तमान ऐकून बेदनूरकरानें शरण येऊन दरसाल करभार देण्याचें कबूल केलें. असें मां० ड० ह्मणतात. तेव्हां ही समुद्राच्या बाजूनें केलेली स्वारी "बार्सीलोर" याजवरील होय. बिदनूर आणि बसनूर अशीं दोन नांवें बखरींत दिलीं आहेत तीं भिन्न नगरांचीं की काय ? बार्सीलोर कोठें आहे ?

९९. कारंजें, करजें हें १६७० च्या दिल्बरांत प्रतापरावानें लुटिलें. ह्या स्वारींत विशेष गोष्ट ही झाली कीं प्रतापरावानें सर्व खानदेशामध्यें प्रत्येक गांवचे पाटील कुलकर्ण्यांपासून सरकारी वसुलापैकीं चवथाई शिवाजीस देत जाऊं असे करार लिहून घेतले व त्यास आलेल्या चवथाईबद्दल पा-

मोंगलाचे सुभे जागां जागां दिलेलखान व बाहादुरखान. एखलासखान व बेलोलखान व इंद्रमणी असे उमराव जागां जागां कोणी दहा हजार कोणी बारा हजार असे चौतर्फा चालून आले. त्यांशीं युद्ध करीत भांडत चालिले. मोठें मोठें झुंज करून मोंगल मारून गर्दीस मेळवून हत्ती घोडे उंट मालमत्ता पाडाव करून आणिली. आणि कुल गनीमाचे मजीर माघारे नामोहरम होऊन गेले. राजे आपले फौजेनिशीं सुखरूप देशास आले. पाठीवर दिलेलखान बारा हजार स्वारांनिशीं दहा बारा गांवें अंतरानें भीमातीर पावेतों आला. मग राजे राजगडास [गेले.] मालमत्ता संख्या पाहतां सात कोडीचा आकार झाला.

पुढें रायरीगड अदलशाही होता तो घेतला. राजा खांसा जाऊन पाहतां गड बहुत चखोट. चौतर्फा गडाचे कडे तासिल्याप्रमाणें, दीड गांव उंच, पर्ज्यन्यकाळीं कडियावरि गवत उगवत नाहीं. आणि धोंडा तासींव एकच आहे. दौलताबाद ही पृथ्वीवर चखोट गड खरा, परंतु तो उंचीनें थोडका. दौलताबादाचे दशगुणी गड उंच. असें देखोन बहुत संतुष्ट झाले. आणि बोलिले तक्तास जागा गड हाच करावा. असें करारीं करून तेथ गर्डी घर, वाडे, माडिया, सदरा चौसोपे आणि अठरा कारखौंने यांस वेगळाले महाल, व राणियांस महाल, तैशीच सरकारकुनास वेगळीं घरें, व बाजार, पंच हजारियास वेगळीं घरें, व मातबर लोकांस घरें, व गजशाळा व अश्वशाळा व उष्टरखाने पालखीमहाल व वहिलीमहाल[72], कोठी, थटीमहाल[73] चुनेगची चिरेबंदी बांधिले. राजियास प्रथम स्त्री संभाजी राजियाची माता होती ती निवर्तली. त्याजवरि राजियानीं साहा स्त्रिया केल्या. त्यामध्यें मोहित्यांची कन्या सोइराबाई गरोदर होती. तीस पुत्र जाहला. तो पालथा उपजला., राजियास वर्तमान सांगितलें. राजे ह्मणूं लागले कीं, " दिल्लीची पातशाई पालथी घालील " असें बोलिले. गम जोतिषी ह्मणों लागले कीं " थोर राजा होईल. शिवाजी राजियाहून विशेष किर्ति होईल "

(मागील पृष्ठावरुन पुढें चालू.)
वस्या देऊन, दरवर्षी असें केल्यास तुटीचें भय तुह्मांस नाहीं इतकेंच नव्हे तर तुमचें आह्मीं संरक्षण करीत जाऊं असेंही त्यांस सांगितलें.

७०. रायरीचें नांव पुढें 'रायगड' पडलें.

७१. हे कारखाने निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे प्रकारें दिलेले आढळतात. एके ठिकाणीं ते असे दिले आहेत:— खजीना—जामदारखाना—जिराईतखाना—पीलखाना—फरासखाना—तासेखाना—शिकारखाना—दारूखाना—उष्टरखाना—अबदारखाना—मुदपाक-नगारखाना-खलबतखाना--सराफखाना--शिलेखाना--तोफखाना--तालीमखाना--बंदीखाना.

७२. वहिलीमहाल = रथशाला.

७३. थटीमहाल = गोशाळा.

असें भाविष्य केलें. मग राजियानीं राजाराम[74] ह्मणोन नांव ठेविलें. आणि बोलिलें कीं, "राजाराम प्रजा सुखी राखील. आपणापेक्षां याचा पराक्रम होईल. नांवाची कीर्त बहुत होइल. आपलें नांव रक्षील तर एवढाच रक्षील." असें बोलिले आणि दान धर्म बहुत केला. पुढें मोरोपंत पेशवे यानीं त्रिंबकगडापासून सालेरी किल्या पावेतों किल्ले कित्येक घेतले. कितीएक नवे वसविले. असे चाळीस गड नवे कदीम[75] त्यांणीं घेतले. कोळवण काबीज केलें. रामनगर, जवाहीर हा देश घेतला. त्या देशांतही गड वसविले. अशी ख्यात केली.

हें वर्तमान दिल्लीस पातशहास सर्वही कळलें कीं, सुरत मारिली बसनूर मारिलें, बराणपूर औरंगाबाद मारिली. सालेरी आदीकरून सर्व किल्ले घेतले. खानदेश,बागलाण, गुजराथ, वऱ्हाड देश बांधीत चालिले." असें ऐकून बहुत कष्टी होऊन बोलिले कीं, काय इलाज करावा ? लाख लाख घोड्याचे सुभे रवाना केले ते बुडविले. नामोहरम होऊन आले. आतां कोण पाठवावें ? शहाजादे पाठवावे तरि तिकडेच फितवियांत मिळून दिल्लीच घेतील. याकरितां कोणी पाठवावयास दिसत नाहीं. या उपरि आपण खांसा कंबरबस्ती करून शिवाजीवर जावें तर शास्ताखानाचा न्याय जालियास काय करावें ? याकरितां शिवाजी जोंवर जिवंत तोंवर दिल्ली आपण. सोडीत नाहीं " असा विचार केला, आणि इखलासखान ह्मणजे केवळ शूर व बेलोलखान यांस बोलावून आणून वीस हजार स्वारांनिशीं सालेरीस रवाना केलें. सालेरी घेऊन फस्त करणें. तसें दिलेलखान यांस दहा हजार स्वारानिशीं अ हि वं त रवाना केलें. दिलेलखान येऊन रवळा-जवळयास लागले. गडकरी बरे भांडले. मोठें युद्ध झालें. गडहातास आला नाहीं. मोरोपंत पेशवे यांनीं उपराळियास मावळे लोक बारा हजार रवाना केले. त्यांनीं जाऊन छापे घातले. ऐसा घाबरा केला. रामाजी पांगेरा ह्मणून हशमांचा हजारी [त्यानें] हजार लोकांनिशीं कणेरागड आहे त्या खालें दिलेलखानाशीं युद्ध केलें. हजार लोक थोडे देखून दिलेलखान यानें फौजेनिशीं चालून घेतलें. रामाजी पांगेरे यानीं आपले लोकांत निवड करून निदान करावयाचे आपले सोबती असतील ते उभे राहणें, म्हणून निवड करितां सातशें माणूस उभे राहिले. तितकियानीं निदान करून भांडण दिधलें. दिलेलखान याची फौज [इनें] पाय उतार होऊन चालून घेतलें. चौफेरा

---

७४. या पुत्राचा जन्म चैत्र शुद्ध ९ स झाला ह्मणून 'राजाराम' असें नांव ठेविलें.

७५. कदीम = जुने.

श्री

नागपूरकर भोंसल्यांच्या संबंधाचे कागदपत्र.

१. नागपुरकर भोंसल्यांच्या दोन बखरी आह्मांस मिळाल्या आहेत. त्यांतील कांहीं मजकूर वाचकांस कांहींसा अपरिचित असेल व नागपुराकडील सरदार, कारभारी, मानकरी, मुत्सदी यांची आमच्या इकडलि वाचकांस फारशी माहिती नसेल असें समजून त्या बखरी तूर्त छापणें प्रशस्त दिसत नाहीं. परंतु भोंसलेशाईंतील अनेक गोष्टींची आधीं थोडीबहुत माहिती झाल्यास बखर समजण्यास सुलभ पडेल व वाचण्यास ही गोडी लागून उत्साह वाटेल अशी अटकळ आहे. तर अशी माहिती बखरीच्या अगोदर किरकोळ लेखांच्या द्वारें वाचकांस सादर करण्याचें योजिलें आहे.

२. आज आरंभलेल्या नवीन सदरा खालीं नागपुरकर भोंसल्याविषयींचें कागदपत्र, तहनामे, यादी, सवालजबाब, हिशेब, पत्रव्यवहार, सनदा इत्यादि अनेक लहान मोठ्या लेखांचा समावेश होईल. हे लेख आह्मांस एकाच ठिकाणीं मिळाले आहेत असें नाहीं. कांहीं लेखांच्या दोन दोन तीन तीन प्रती ही मिळाल्या आहेत. त्यामुळें कित्येक दुर्बोध लेखांचा अर्थनिर्णय करण्यास चांगलें सुलभ साधन झालें आहे. शिवाय गिचमिड लिहिलेले मोडी लिपींतील लेख वाचतांना अक्षरें उमगण्याची जी अडचण असते ती ही कांहीं अंशीं दूर होणार आहे. यांतील कित्येक लेख भोंसल्यांच्या पदरच्या कामदारांकडून व मानकऱ्यांकडून नागपुर येथील एका वजनदार गृहस्थानें मिळवून देण्याच्या कामीं आमच्या तेथील साहाय्यकर्त्यांस पुष्कळ मदत केली या कामगिरीबद्दल आम्ही आपल्या ह्या साहाय्यकर्त्या सन्मान्य गृहस्थाचे आभारी आहों.

३. हे लेख छापतांना कालानुक्रमाकडे लक्ष देणें प्रस्तुतच्या स्थितींत दुरापास्त आहे. याचें मुख्य कारण सर्व कागदपत्र यादी वगैरे आज आह्मांपाशीं नाहींत. तरी साधारण वाचकांस आणि विशेषतः इतिहास रचनाकारांस ह्या लेखसंग्रहाचा उपयोग व्हावा व ठिकठिकाणीं पूर्वापार ऐतिह्यांवर अनुसंधान ठेवून हवाला दाखल करण्याची सोय व्हावी म्हणून या प्रकरणास पृष्ठांक आणि प्रत्येक लेखास अनुक्रमांक घालण्याची तजवीज केली आहे.

४. मूळ लेखांत कोठें ही फेरफार केला नाहीं. जेथें अर्थबोध मूळींच झाला नाहीं तेथें मुळांत जशीं अक्षरें होतीं तशींच प्रतींत अक्षरें लिहिण्याचा यत्न केला आहे. वाचकांच्या सोईकरितां क्वचित् स्थळीं विराम चिन्हें दिलीं आहेत. तसेंच पूर्वापार संदर्प जुळण्याकरितां कोठें कोठें एकादा शद्ब कौंसांत घातला आहे. याशिवाय कांहींएक कमज्यास्त केलें नसल्यामुळें हा लेखसमुदाय मूळ लेखाची 'अस्सल बरहुकुम नकल' आहे असें ह्मणतां येईल.

[१] "सेना साहेब सुभा" पद कोणा पुरुषापासून चाललें याचा तपशील.

१. शाहू महाराजांस साताऱ्यास दिल्लीहून बादशहानीं[१] रवाना केले ते बऱ्हाणपुरचे मुक्कामीं दाखल झाले. ताराबाई[२] शाहू महाराजांची चुलती[३] साताऱ्यास मालकी करून होती. तेवेळेस परसोजी भोंसले याजला वर्तमान समजलें कीं शाहू महाराज साताऱ्यास येतात. तें समजून बऱ्हाणपुरचे मुक्कामीं भेट घेऊन त्यांजसमागमें साताऱ्यास आले. तेथें ताराबाईनीं बंड केलें होतें त्याचे पारिपत्याकरितां महाराजास साथ देऊन बंड परागंदाकरून स्वराज्यावर शाहू महाराज स्थापित झाले. ते वेळेत महाराज सरफराज होऊन परसोजी भोंसले उपयोगीं[५] पडले सबब यांजला वऱ्हाड प्रांताचे "सेना साहेब सुभ्या"चें पद देऊन जरीपटका व साहेबनौबद[६] व शिक्केकटार वस्त्रें देऊन सन १११७ फसली शके १६३० चे सालीं रवाना केलें. त्यांनीं वऱ्हाड प्रांतीं येऊन त्या प्रांताचा बंदोबस्त ठेऊन स्वस्थान कायम करून दोन वर्षें राज्य केलें. त्यांचा काळ सन १११९ सालीं झाला.

२. बाद त्यांचे चिरंजीव कान्होजी भोंसले यांजला सन ११२० सालीं "सेनासाहेब सुभ्या"चें पद देऊन रवाना केलें. त्यांनीं १८ वर्षें राज्य केलें. त्यांस संतति नव्हति सबब त्यांचे धाकटे बंधू बिंबाजी भोंसले यांचे

---

१. अझीमशहा—औरंगजेबाचा मुलगा—यानें झुल्फिकारखान्याच्या सांगण्यावरून शाहूस इ० स० १७०८ त मुक्त केलें.

२. राजारामाची बायको.

३. ताराबाई. आपला मुलगा 'वेडा शिवाजी' याच्या नांवानें राज्यकारभार चालवूं लागली.

४. मोठ्या कामगिरीबद्दल पदवृद्धि करण्याविषयीं उत्सुक, न्यहाल.

५. शाहूस तोतया ठरविण्याकरितां ताराबाईनें परसोजीचा भाऊ बापूजी भोसले यास धाडून दिलें. त्याची व शाहूची भेट गोदावरी-तीरीं झाली. तेव्हां शाहू खरा अस्सल आहे, तोतया नव्हे अशी त्याची पूर्ण खात्री झाली. नंतर उभयतां भावांनीं शाहूच्या ताटांत सर्वां समक्ष भोजन केलें. या योगानें सर्वांचे संशय दूर झाले. अशाप्रकारें परसोजी शाहूच्या उपयोगीं पडला.

६. राजादिक सत्ताधारी पुरुषाच्या स्वारींत हत्तीवर ठेवलेला मोठा नगारा.

अनुक्रमणिका

चिरंजीव रघोजीबावा उर्फ बाबासाहेब यांजला आपले जवळ भामे येथें ठेऊन पुत्रवत् मानिलें. नंतर कान्होजी भोंसले यांस पुत्र रायाजी भोंसले झाले. सबब रघोजी भोंसले ऊर्फ बाबासाहेब हे साताऱ्यास जाऊन शाहू महाराजापाशीं राहिले. महाराजाकडून फत्तेसिंग* भोंसले †कर्नाटकचे मोहिमेवर रवाना झाले त्यांसमागमें रघोजी भोंसले यजला दिलें. त्यांनीं कर्नाटकचे प्रांतीं जाऊन स्वपराक्रम व जवामर्दी करून प्रांत सर केला. नंतर साताऱ्यास आले. नंतर एक दिवस शाहू महाराज शिकारीस गेले. समागमें रघोजी बाबासाहेबही होते. महाराज जंगलांत पालखींतून उतरून उभे राहून शिकारीचा तमाशा पहात राहिले. तितकियांत एक वाघ मातब्बर बिडांतून निघून महाराजाचे सामने आंगावर चालून आला. नजीक येऊन झेंप टाकावी तितकियांत रघोजी भोंसले नजीक उभे होते. त्यांनीं जलदी करून तलवारीनें वाघ मारिला, व महाराजांस वांचविलें. याजवरून महाराजांनीं बहुतशी खातरतसरीफ ‡ करून आपले जवळ ठेविलें. इकडे कान्होजी भोंसले यांनीं वऱ्हाड प्रांतीं बदफैलीवर जुलूम करून महाराजाशीं बेगी झाले. सबब त्यांचे पारिपत्यास रघोजी भोंसले ऊर्फ बाबासाहेब या हास मुकरर करून समागमें फौज देऊन वऱ्हाड प्रांतीं रवाना केलें. त्यांनीं कान्होजी भोंसले याजला कैदीत करून साताऱ्यास घेऊन आले.

३. त्याजवरून महाराज सरफराज होऊन रघोजी भोंसले यांजला सेना-

---

७. हा गांव वऱ्हाडांत यवतमाळ शहराच्या दक्षिणेस सुमारें ८।९ कोसांवर आहे. राज्यप्राप्ति होईल असा रघोजीस ह्या ठिकाणीं दृष्टांत झाला अशी आख्यायिका आहे. ह्या स्थळीं अनेक जंगी इमारती मडप झाल्याच्या खाणाखुणा कचित् दृष्टीस पडतात व फक्त बैरागी लोकांना ५,००० उभरटा होता असें सांगतात. याजवरून रघोजीच्या सैन्याची जमात येथें केवढी होती याची अटकळ करितां येईल.

८. साताऱ्यास जाण्यापूर्वी रघोजी 'देवगड' चा राजा चांद सुलतान याजकडे गेला. तेथें रघुनाथभट झिंगरे पटवर्धन यांस रेशमी व लोंकरी मालाबद्दल सरकारी जकात न दिल्यावरून कैदेंत ठेविलें होतें. त्यांस रघोजीनें बन्दमुक्त केले. पटवर्धनानीं रघोजीची कोणती कामगिरी केली हें पुढें ओंलच आहे. देवगडाहून रघोजी एलिचपुरच्या सुभेदाराकडे गेला. तेथें कांहीं दिवस राहून साताऱ्यास चालता झाला.

* अक्कलकोटकर भोंसल्यांचें आद्यपूर्वज

† ही कर्नाटकची स्वारी इ० स० १७४० च्या पूर्वीची असावी. पण तिजविषयीं ग्रां० ड० च्या इंग्रजी इतिहासांत उल्लेख नाहीं.

‡ पराक्रमानें संतुष्ट होऊन सन्मानार्थ पोषाक अलंकार इत्यादि देणें.

९. वांकडेपणा करणारा, दंगेखोर, बंडखोर.

१०. इ० स० १७३८ त कान्होजीस रघोजीनें वऱ्हाडांतील वणी तालुक्यांतील मंदार नांवाच्या गांवीं पकडिलें. कान्होजी साताऱ्यास बंदीखान्यांत असतांच मरण पावला.

साहेब सुभ्याचीं वस्त्रें व जरीपटका व साहेबनौबद व शिक्केकटार व कोन्हेर* राम दिवाण व रखमाजी §गणेश चिटणवीस व पटवर्धन शिक्केनवीस[11] व बक्षी व फडणवीस वगैरे मुत्सद्दी आणि इतर सरदार मानकरी बरोबर देऊन सन ११३९ सालीं वऱ्हाड प्रांतीं रवाना केले. त्यानीं वऱ्हाड प्रांताचा बंदोबस्त करून गोंडवण व बंगाला व उडीसापर्यंत मुलूख काबीज करून अमल बसवून २१ वर्षे राज्य करून ११६१ सालीं फाल्गुन शुद्ध ३स त्यांचा अंतकाळ झाला.

४. नंतर त्यांचे वडील पुत्र जानोजी भोंसले- सन ११६२चे सालीं गादीनशीन[12] झाले. त्यांचा काळ सन ११८० चे सालीं वैशाख मासीं १९ स झाला. त्यांजला संतति नव्हती. सबब त्यांचे धाकटे बंधु मुधोजी बाबा भोंसले यांचे वडील पुत्र रघोजी भोंसले ऊर्फ बापू साहेब यांजला जानोजी बोवांनीं मृत्यु होण्याचे पूर्वींच दोन वर्षें वटींत घेतलें होतें. नंतर जानोजी बाबाचा काळ ११८०चे सालीं झाला.

५. यावर सन ११८२चे सालीं रघोजी भोंसले याला पुण्याहून वस्त्रें येऊन गादीनशीन[12] झाले. त्यानीं सन १२२५ साल पावेतों राज्य करून तेच सालीं फाल्गुन मासीं वद्य ९ रोजीं † शुक्रवारीं मृत्यु पावले. त्यानीं ४३ वर्षें राज्य केलें.

६. उपरांत रघोजी भोंसले ऊर्फ बाळा साहेब सन १२२५ सालीं वैशाख मासीं पुण्याहून वस्त्रें येऊन गादीनशीन झाले, त्यानीं ९ महिने राज्य करून त्यांचा ‡ काळ सन १२२६चे सालीं माघमासीं १९स तारीख १ फेब्रुवारी शनवार रोजीं पहाटेस ६ घटका रात्रीस झाला.

७. उपरांत मुधोजी भोंसले[13] ऊर्फ आपा साहेब यांनीं कंबेष १ वर्ष राज्य करून कंपनी सरकाराशीं बिघाड करून परागंदा[14] झाले.

---

* याची साद्यंत हकिकत पुढील लेखांत पहावी.

§ हे कायस्थ परभू विद्यमान माधवराव गंगाधर चिटणीस यांच्या घराण्याचे मूळ पुरुष.

११. रघुनाथभट पटवर्धन यांणीं आपल्या बायकोच्या हातांतील पाटल्या मोडून रघोजीसाठीं शिक्का करण्याकरितां पाटल्यांचें सोनें दिलें म्हणून पटवर्धन हेच शिक्केनवीस झाले. रघोजीचा शिक्का वर्तुलाकार असून त्यांत पुढील अक्षरें होतीं:—

"शाहुराज-पदांभोज-भ्रमरायित-चेतसः"
"त्रिम्बाहमजस्य मुद्रेयं राघवस्य विराजते"

१२. सिंहासनारूढ.

† इ० स० १८१६ मार्च २२.

‡ परसोजीस मारण्याच्या कामीं रामचन्द्र वाघ व मनभट यांचें अंग होतें असा प्रिन्सेप् याचा लेख आहे.

१३. हा रघोजी भोसले ऊर्फ बापूसाहेब याचा सहोदर बंधु व्यंकाजी ऊर्फ मन्याबापू याचा मुलगा, म्हणजे रघोजीच्या पुतण्या.

१४. सिताबर्डीच्या टेंकडीवर आपासाहेबाची इंग्लिश लोकांशीं लढाई झाली.

(पुढें चालू.)

८. नंतर सन १२२८चे सालीं श्रावणमासीं रघोजी भोंसले ऊर्फ बापू साहेब यांची वडील कन्या बनूबाई व्यंकटराव गुजरास दिली होती त्यांचा पुत्र बाजीबा गुजर याजला श्रीमंत बांकाबाई[16] साहेबांनीं दौलतीचे वारस समजून परसोजी भोंसल्याची ३ री स्त्री दुर्गाबाई[17] यांचे ओटींत घेऊन रघोजी ‡‡ भोंसले नांव देऊन दत्तविधान केलें. कंपनी सरकारानीं दोस्तीची पासखातर येऊन गादीनशीन केलें. याचा बंदोबस्त पूर्वींप्रमाणें चालला. यानीं ३५ वर्षे राज्य करून सन १२६३ सालीं मार्गशीर्ष महिन्यांत शुद्ध ११स काळ झाला.

———०००———

[२] [अनुकूल काल होतो तेव्हां बळ बुद्धि तेज यश देतो ।
प्रतिकूल तोचि होउनि माघारें दत्त सर्वहि घेतो ॥ १ ॥
मोरोपंत—मौसलपर्व*]

कैफीयत बापुंजी जिवाजी कोल्हटकर, मुजूमदार, मुक्काईम श्रीमंत महाराज राजश्री सेना साहेब सुभा बहादूर, सुरू सन १२६४ साल फसली.

१. आमचे मूळपुरुष तीर्थस्वरूप राजश्री रामाजी नारायण कोल्हटकर यांचे वतनदारीचा गांव पांडवगड प्रांत वाई येथील वतनदारी व राहणें घरदार वगैरे यांगांवीं, तेव्हां कोंकणांत नेवरें येथील देशमुखी याजकरितां,

(मागील पृष्ठावरून)
ही लढाई इ० स० १८१७ चे नोव्हेंबर महिन्याचे २६ वे तारिखेस तिसरे प्रहरानंतर सुरू झाली व दुसऱ्या दिवशीं दोन प्रहरां समाप्त झाली.

१५. आपासाहेबास अलाहाबादेच्या किल्ल्यांत ठेवण्याकरितां नागपुराहून ता० २ मे रोजीं रवाना केलें. वाटेंत ता० १३ रोजीं जबलपुराजवळ रायचूर म्हणून एक खेडें आहे तेथून तो पळाला.

१६. ही दुसऱ्या रघोजीची तिसरी बायको. ही मोठी राजकारस्थानी होती. हिचा इंग्रज सरकारावर विश्वास आणि प्रेमभाव दृढ होता. ही १८५८ त मरण पावली.

१७. काशीबाई व अहिल्याबाई हीं दुसऱ्या दोघीजणींचीं नांवें.

‡‡ सन १८१८ चे जुनच्या २६ वे तारिखेस ' रघोजी ' नांव ठेवून राज्याभिषेक केला.

१८. इ० स० १८५३ चे डिसेंबरचे ११ तारिखेस.

* ही आर्या प्रस्तुत लेखास किती अनुरूप आहे हें मार्मिकजनास सांगणें नको. ही मूळ लेखाच्या माथ्यावर नाहीं. परंतु तदन्तर्गत विषयाचे उत्तम बोधक म्हणून येथें दिली आहे.

१. हे गृहस्थ सुमारें १० वर्षांपूर्वी वारले. यास तीन पुत्र, पैकीं एक हयात आहे. दोन ही उपाध्यांचे घरीं यांचे नातू दत्त दिले आहेत. यांचे घर वगैरे सर्व जळून आज या गृहस्थाचे वंशजांची हलाखी इतकी आहे कीं तिचें वर्णन करणें दुःखद आहे. एकंदरीनें या घराची उतरती कळा कशी शनैः शनैः येत गेली याचें वर्णन पुढील लेखावरून कळेलच.

२. सौम्यप्रकृति, सुगुणसंपन्न.

३. हा गांव रत्नागिरीपासून चार कोशावर आहे.

वडिलांचे जाणें हरहमेष मौजे नेवरे येथें. मार्गीं कोंकण प्रांतीं कोयना नदीचे तीरीं भैरवगडाचे खालीं भोंसले राजश्रीचे बापूजी वडिल बंधु व मधले परसोजी व कनिष्ट साबाजी भोंसले त्रिवर्ग बंधु व मुलं माणसें खटल्यासमवेत वस्तीस राहत होतेत. त्या गांवीं मुक्काम होण्यामुळें भोंसल्यांनीं आपले घरीं ठेऊन घेऊन शिधासरंजाम वगैरेची सरंभराई करावी. या अन्वयें दिवसोंदिवस स्नेह विशेष झाला. असें असतां, हाफसीयानें भोंसल्यावर दगा करून खटला सर्व लुटून कुटुंबासमवेत आपले कैदींत ठेवलें. हें वर्तमान रामाजीपंतास समजल्यावरून हाफसीयाजकडेस जाऊन सवाल जातीनिशीं केला. जबाब दिल्हा जे भोंसले याजबाबत तीन हजार रुपये जो कोणी देईल त्यांचे सुपुर्द*करण्यांत येईल. हें ऐकोन आपले गांवीं येऊन जिंदगी आपली विकून तीन हजार रुपयांची भरती करून हाफती यांजला देऊन भोंसले यांजला सोडून पांडववाडीस आणून पाहाडा खालीं घर तयार करून देऊन जिंदगी कालानुरूप जमऊन देऊन ठेविलें. आपले वतनाचे विभागांतून खर्चीची मदत करावी. याजमुळें स्नेह अधिकोत्तर जाला. तेव्हां भोंसल्यांनीं आपली उपाधिक वगैरे आमचे वाडिलांस दिल्हि. नंतर बापूजी भोंसले यांचे चिरंजीव राजश्री बिंबाजभोंसले यांचे स्त्रियेचे पोटांत दोन वर्षांचें सल होतें. याजमुळें फार चिंतेंत होते. पंत मजकूर याजला उपासना श्री रघुवीर स्वामीची व साक्षात्कार; हें बिंबाजी बाबास समजल्यावरून निष्टा पंताजवळ जडून अनुग्रहें आपण स्त्रियेसमवेत घेतला. रामाजीपंतानीं आपले येथील श्रीरामचंद्रस्वामीची धातुमूर्ति बिंबाजी बाबास पूजे करितां दिली. तीच मूर्ति हा काळपर्यंत सरकारांत देवघरांत आहे. बिंबाजी बाबाचे स्त्रियेस नित्य तीर्थ देत असावें व पंतानीं श्रीरघुवीर स्वामीस करुणायुक्त प्रार्थना केली, जे बिंबाजी बाबास पुत्र जाल्यास नामाभिधान स्वामीचेंच ठेऊं; ऐसा नवस केला. तों श्रीरामाचे कृपेकडून सन १९०७ चे सालीं बिंबाजी बाबास पुत्रच झाला. नवसाप्रमाणें नांव रघूजी भोंसले ठेविलें. कलम अव्वल.

१. श्री छत्रपति संभाजी महाराज यांजला बादशहांनीं फौज पाठवून

४. तरतूद, सामग्री पोचवणें.

५. जंजिरेकर मुसलमान सरदार याकुदखान, याचा मूळ प्रांत आबिसिनिया; याच्या प्रांतास 'हपसाण' ह्मणतात.

* स्वाधीन करणें, कबज्यांत देणें.

६. रामाजीपंत कोल्हटकर.

७. गुरुमंत्रादिक उपदेश.

८. पुरुषांपेक्षां स्त्रिया उपदेश घेणाऱ्या ज्यास्त आढळतात.

९. इ० स० १६८८ मध्यें संगमेश्वराजवळ संभाजीस, औरंगजेबाचा सरदार तकरीबखान यानें पकडिलें.

कबजी करून धरून नेऊन समक्ष हजर झाले. ते पातशहानीं यांचे खुबसुरतीस[10] पाहन द्रवित होऊन आमचा "खाना खा" असे बोलण्यांत आणिले. उत्तर केले कीं आपली कन्या मजला प्राप्त जाली असतां आज्ञेनुरूप हजरच आहो. या सख्त जबाबावरून मर्जी फार खप्पा होऊन प्रींणांत[11] केला. हे वर्तमान पातशाहींजादीस[12] समजल्यावरून लग्न आपलें केले नाहीं. शोध करून महाराजाचे चिरंजीव शाहू याजला बहुत दिवस आपले अटकेत ठेविले. ते प्रसंगीं समागमें राजश्री विठ्ठल कान्हो ठोसर वाकनैवीस[13] कुटुंबासुद्धां होते. याजला कन्या जाली तिजवर प्रीति शाहू महाराजाची पुत्रवत्प्रमाणें ऐसे असतां कांहीं एक दिवसांनंतर पादशहाची मर्जी खुष होउन सरदेशमुखी चवथाई बाबती व खिलात वगैरे देणगी देऊन शाहू महाराज यांजला आपले नातू असें म्हणोन साताऱ्यास रवाना केले. तों साताऱ्या नजीक स्वारी येण्याची आवाई श्रवण होतांच रामाजीपंत यांणीं भोंसले यांजला समागमें घेऊन व चिरंजीव कोन्हेर राम यांजला समागमें घेऊन चलकुंचांतच[14] महाराजाच्या भेटी झाल्या. कोन्हेर राम यांचे वय लहान फार खुबसुरत व चालाखी पाहून त्याच मुक्कामीं विठ्ठल कान्हो ठोसर यांची कन्या देऊन विवाह केला. महाराजांनीं आपले जांवई असे ह्मणून नंतर कोन्हेर राम हरहमेष साताऱ्यास जात ते वेळेस [त्यानीं] समागमे रघोजी भोंसले यांजला नेत असावें. बाबासाहेब अवतारी पुण्य पुरुष, याजमुळे कोन्हेर राम यांचे मनांत ध्यास हाच कीं, बाबासाहेबांस पद मोठे मिळावें; याजकरितां महाराजाचे कारपरदार[15] मोठमोठीं माणसें चिटणवीस[16] वगैरे याचा स्नेह, बाबासाहेबांशीं करून सर्वांचे मनांत वागले कीं, बाबासाहेबांस छत्रपति महाराजाकडून मोठे पदाचें काम देववावे दुसरे, महाराजास कोन्हेर राम यांनीं विनंति केली जे रघुजी भोंसले हे आपले मेहुणींचि[17] चिरंजीव होत. हें समजविण्यावरून महारा-

---

१०. लावण्य, सौंदर्य.

११. संभाजीस तुळापूर येथें फाल्गुन वद्य अमावास्या शके १६११ रोजीं ठार मारिलें.

१२. बादशहाची कन्या. ही बापास म्हणाली "तुमचे देखत या मुलाचे बापानें माझें नांव घेतलें, तेव्हां हा पत्र माझा आहे याजवर आपण कृपा करित असावी व मुलास जननीयात येण्याची परवानगी द्यावी" ना० भों० बखर.

१३. श्रीमंत लोकांकडे चारी, पाणके, कामाठी वगैरे यांजवर जो मुख्य कामगार असतो तो. सर्व जेवण खाणाची तजवीज याचे मार्फत व्हावयाची. अशाच कामगारास इमजीत 'Steward' म्हणतात.

१४. कूच करीत असतां मार्गांत.

१५. कारभारी मंडळ.

१६. खंडेराव बल्लाळ चिटणवीस.

१७. ही चूक दिसते. शाहुची मेहुणी रघोजीस दिली होती.

असी कृपावलोकनें करून बाबासाहेबाकडे पाहत होते. परसोजी भोंसले यांनी चिरंजीव कान्होजी भोंसले यांजला 'सेनासाहेब सुभ्या'चीं वस्त्रें देऊन वऱ्हाड प्रांतीं रवाना पेशजी कांहीं एक दिवस केले होते. तेव्हां ते वऱ्हाडप्रांतीं राहून होते. तों त्याचे कारभाराची महाराजाचे मनांत विकृति होऊन बोलले, जें कान्होजी भोंसले यांजकडून सेनासाहेबी काढावी. त्यास धरून आणावें ; या कामीं कोणाचीं योजना करावी. तों चिटनवीस याजला अगत्य वाद फार. यांनीं विनंति केली कीं, या कामीं सेनासाहेबीचीं वस्त्र रघोजी भोंसले यांजला देऊन रवाना केल्यास बंदोबस्त नीट राहील. उत्तर झालें जे कान्होजी भोंसल्याचे [पुतणे.] चुलते पुतणे एक झाल्यास कैसें होईल ? तर राजेश्री कोन्हेर राम हे जामनी देतील तर रवाना करावें ; याजवरून कोन्हेर राम हे यांनीं आपली जामनी देऊन विनंति केलीजे याजला राहण्याकरितां याचे खटल्याजोगी जागा एखादी स्वामीनें देववावी. या विनंतीवरून देऊर[१८] हा गांव मोकासा वंशपरंपरा बाबासाहेबांस करून देऊन सेनासाहेबीचीं वस्त्रें देऊन कोन्हेर राम आमचे पणजे समागमें रवाना केले. तेसमयीं महाराजानीं कोन्हेर राम याला लग्न प्रसंगीचें आंदण देणें राहिलें तें आंदण मुजेमूचें सेनासाहेब सुभे यास आज्ञा केली कीं, तुह्मी आपले सेनासाहेबीचे मुलुक तील मुजमूचा दरख देत जाणें. मुजमूचे कोन्हेर राम जांवई सबब आम्ही आंदण दिली. बाबासाहेबांनीं विनंति केली कीं, आज्ञेप्रमाणें घडून येईल. कधींही अंतर नाहीं. ऐसें होऊन बाबासाहेब व कोन्हेर राम वऱ्हाडांत येऊन कान्होजी भोंसले याजला वणी जवळ धरून कैद करून पुन्हा साताऱ्यास जाऊन महाराजाजवळ कान्होजी भोंसले दाखल केले. कलम दुय्यम.

१. कान्होजी भोंसले साताऱ्यांत दाखल झाल्याबाद श्रीमंत राजश्री रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा याजला बंगाला व झाडी वगैरे सर करण्याकरितां अज्ञा झाली व हमराइत सदरची भली माणसें विश्वासुक दिले. बितपशील:—

कोन्हेर राम आमचे पणजे यांजला दिवाणगिरीचें काम देऊन दरोबस्त

---

१८. हा गांव साताऱ्यापासून ६ कोसांवर आहे. सन १८६२ चे जून महिन्यांत गव्हरनर जनरल साहेबानें आपल्या सहीचें विद्यमान श्रीमंत जानोजी महाराज भोंसले यास एक इनामपत्र दिलें, त्यांत " राजाबहादूर आफ् देऊर " हा किताब दिला.

१९ मजमूदारी. मजमूदाराचें काम ; दप्तरचे हुकूम वगैरे लिहिणें व जमाखर्चाच्या हिशोबांवर "मर्तूबमूद" हीं निशाणी लिहिणें हें होतें. यास 'पत अमात्य' म्हणत.

अनुक्रमणिका

पृष्ठ	ओवी	चरण	मूळपाठ	पाढांतर.
२४३	४४	१	हे खेचरी	हे अनिवार खेचरी
२४४	८९	२	विचित्र	विविध
			अध्याय २३.	
२४५	३	४	दुश्चित	दुःखानें
२४५	५	२	घेऊनी मृगा पळा- ला वेगीं	म्हणोनी पातलों लगब- गीं।
२४५	९	२	हरिलीं	देखत हरिलीं
२४६	१३	१	येरु दक्षिणेकडे वृक्षीं ।	तंव दक्षिणाविप दिसे वृक्षीं
२४६	१४	१	कर्दळी वृक्षाचा	कदंब द्रुमाचा
२४६	१६	४	सुवासा	सुस्वरें
२४६	१७	१	हरें	पांडवें
२४६	१९	२	जळ अगाध	तें कबंध
२४६	२०	३	तळीं विशाळ	तळीं महा विशाळ
२४६	२१	१	नकुलातें	सहदेवातें
२४६	२१	२	सहदेवातें	नकुलातें

पृष्ठ	ओवी	चरण	मूळपाठ	पाठांतर.
२४६	२२	१	जल-प्राशन	तृषाहरण
२४६	टीप *	२	आतां	तत्वतां
२४६	टीप *	३	नकुल	सहदेव
२४७	२६	१	दानवांतें	मानवांतें
२४७	३०	१	पार्थें सोडूनी	पार्थें वारितां सोडूनी
२४७	३२	४	कपाळ हातें	करें लल्लाट
२४७	३४	४	ग्राशिलें	मारिलें
२४७	४०	३	देव	धर्म
२४८	४२	३	लाहिजे	पाविजे
२४८	५१	३	म्हणसी	म्हणिजे
२४८	५२	४	हीन	मनुष्य
२४९	५९	३	मान्य पंडित	जी बहुत
२४९	६१	३	मूर्ता	भृत्यां
२४९	६२	४	तुझेनी वचनें	तूं सेवीं जीवन
२४९	६३	१	कृपण	कृत्रिम
२४९	६३	३	लोभाचे नि लाभें	भोगाचे नि लोभें

पृष्ठ	ओवी	चरण	मूळपाठ	पाठांतर.
२४९	६४	३	बलिष्ठ	हळुवट
२४९	६५	(पूर्वार्ध)		कवण पूजनीं पावे थोरी कवण देव श्रेष्ठाधिकारी
२४९	६९	४	वाहे	बाढे
२५२	११५	१	आतां	तत्वतां
२५३	११५	४	सुबुद्धी	सुशब्दी
२५३	११९	३	होत वावो	पाहा हो
२५३	११९	४	संग्रह पापाचे	संग्रह नासे पापाचा

समाप्त.

अनुक्रमणिका

छापून प्रसिद्ध झालेल्या ओव्यांहून अधिक ओव्या मिळाल्या त्या.

अध्याय १ ला.

पृष्ठ	ज्या दोन ओव्यांचे मध्यें ओवी असावयाची त्यांचे अंक.	अधिक ओव्या.
११	६६— ६७	भोजनीं तोषवी ब्राम्हण । नित्य नित्य पुराण—श्रवण ॥ सकळां सहित कुरु—नंदन । काम्यक—वना पातला ॥ १ ॥
१६	११३— ११४	दुरी यादव पांचाल । आला नाहीं जंव गोपाळ ॥ पांडव आहेत जंव निर्बळ । तंव मारूनी सांडावे ॥ १ ॥
२०	१६१ च्या पुढें	इति आरण्य पर्व भारत । लीला—विश्वं भरानुगृहीत ॥ मुक्तेश्वराचा वचनार्थ । पवित्र—प्राय परिसोत ॥ १ ॥

अध्याय २ रा.

पृष्ठ	ओवी संख्या.	अधिक ओव्या.
२६	५८— ५९	धर्म निरूपणाचे शब्द । अनाचारिया हृदय-भेद । तेंवी भीम—प्रहारें खेद । असुर पावे आगळा ॥ १ ॥
२७	८९चे पुढें	इति आरण्य पर्व भारत । मुक्तेश्वर—कवि—विरचित ॥ श्रोतीं देऊनी चित्त । परिशिलें पाहिजे ॥ १ ॥

अध्याय ३ रा.

पृष्ठ	ओवी संख्या.	अधिक ओव्या.
२९	१७— १८	हें देखूनी वेगवान ।

पृष्ठ	ओवी संख्या		आधिक ओव्या.
			सौभ–सेना आति दारुण ॥
			वावुनिया धनुष्य बाण ।
			सांबा उजू लोटले ॥ १ ॥
२९	२२—	२३	वांकुडी घालिजे महा घनीं ।
			तेंवी वर्षाव बाणीं ।
			मांडिला देखोनी द्वारका–जनीं ।
			महा कल्पांत माविला ॥ १ ॥
३४	७२—	७३	सांगे उग्रसेनाचीं वचनें ।
			शाल्वें घालूनीं घालणें ॥
			वसुदेव घेतला प्राणें ।
			सर्व यादवां देखतां ॥ १ ॥
			अध्याय ४ था.
३७	१३––	१४	सत्य चि एक महाबळ ।
			ऐसा ज्याचा निश्चयो अचळ ॥
			ते पावती कैवल्य–फळ ।
			पृथ्वी–तळ तें किती ॥ १ ॥

पृष्ठ	ओवी ओव्या		अधिक ओव्या.
३८	२०––	२१	ब्राम्हणांचें आशीर्वचन ।
			तें क्षत्रियां शस्त्र जाण ॥
			ब्राम्हण–कृपेचें अंग–त्राण ।
			वज्र कवच अक्षयी ॥ १ ॥
४०	४५—	४६	क्रूराशी सेविती सेवक ।
			क्रूराशी भीति प्रजा लोक ॥
			क्रूरास्तव महा धाक ।
			शत्रु वाहाती सर्वदा ॥ १ ॥
४२	७०––	७१	हा चि जपतां सर्व काळ ।
			इच्छिलें तें पावशी फळ ॥
			ऐसें बोलोनी दीन दयाळ ।
			अदृश्य झाला ते ठायीं ॥ १ ॥
४५	१०८—	१०९	धनुष्य–बाण सज्जुनी मुष्टी ।
			किरात लागला दिसे पाठी
			वराह येउनी पार्थी निकटी ।
			रक्षीं रक्षीं म्हणतसे ॥ १ ॥

पृष्ठ	ओवी संख्या	अधिक ओव्या.
४७	१३०—१३१	लीले कारिशी विश्व—जनन । कृपा—दृष्टी प्रति—पालन ॥ प्रलयीं करूनी सर्व दहन । शेष उरसी तूं एक ॥ १ ॥
४८	१३९—१४०	अस्त्र तुझें अत्यद्भुत । ज्यातें म्हणती पाशुपत ॥ तें मज देऊनी सनाथ । स्वामीनें केलें पाहिजे ॥ १ ॥
		अध्याय ५ वा.
४९	२५—२६	जे धर्म वंचिती धनी । ने कृपण युद्धीं प्राण—दानीं अतिथी दवडिले भोजनीं । ते तये स्थानीं वाळिले ॥ १ ॥
		अध्याय १७ वा.
१८९	९१—९२	कर्ण शकुनी दुःशासन । सकळ जळसंद विकर्ण ॥ रथारूढ अवघे जण । युद्ध—कदना मिसळले
		अध्याय १९ वा.
२१०	८६चे पुढें	इति भारत वनपर्वणि । सकळ तीर्थांचिया श्रेणी । जोडती इये ग्रंथ—श्रवणीं । मुक्तेश्वर कवि वदे ॥८७॥
		अध्याय २०.
२१३	३१—३२	यावरी बोले बिभीषण । स्वामी जालेती प्रसन्न । तरी जो वर मागेन । तो दीधला पाहिजे ॥१॥
२१४	४७—४८	तिहीं लोकांच्या सुंदरी । हिरोनी आणिल्या बळात्कारीं । दासी सूदल्या सहस्र घरीं ।

अनुक्रमणिका

पृष्ठ	ओवी संख्या	अधिक ओव्या.
		जाति पाद्मिनी भोगावया ॥१॥
		अध्याय २२.
२४०	४–९	वक्ता वदे स्नेह–मेळी ।
		ब्राम्हण–वेष धरूनी हेली ॥
		उतरला असे भूमंडळीं ।
		हितोपदेशा कारणें ॥१॥

समाप्त.

अनुक्रमणिका

उपसंहार.

ईश—कृपेनें आज दोन वर्षांत मुक्तेश्वरकृत वनपर्व आमचे हातून समग्र मुद्रित झालें. आरंभीं आमचे जवळ एकच पोथी होती. परंतु चार पांच अध्याय छापण्याकरितां तयार झाल्यावर आणखी तीन मिळाल्या. पैकीं दोहोंत मात्र हरिश्चंद्राख्यान आहे. बाकीच्यांत आठराच अध्याय आढळतात. मुक्तेश्वरानें हरिश्चंद्राख्यान प्रथम निराळें रचून नंतर तें आपणच वनपर्वांत सामील केलें असावें असें वाटतें. पहिल्या अध्याया खेरीज इतर कोणत्याही अध्यायाचे आरंभीं गणपति—स्तवन नसून फक्त तें साहवे अध्यायाचे मात्र आरंभीं आढळतें ही गोष्ट, वरील मतास पुष्टि आणिते. मूळ भारतांत हें हरिश्चंद्राख्यान नाहीं. सदर्हू प्रकरण (हरिश्चंद्राख्यान) मार्कंडेय पुराणांत आलीकडे आमचे आढळण्यांत आलें आहे. मुक्तेश्वरी हरिश्चंद्राख्यान व मार्कंडेय पुराणांतर्गत हरिश्चंद्राख्यान ह्यांत बरीच तफावत दृष्टीस पडते. मोरोपंतांनीं मात्र मार्कंडेय पुराणाप्रमाणें सर्व कथा दिली आहे. पंतांनीं सदर्हू पुराणांतील सप्तशति व मदालसाख्यान हीं दोन प्रकरणेंही आर्या-बद्ध रचिलीं आहेत. आतां मुक्तेश्वराविषयीं एक आख्यायिका सांगून लेखणी ठेवतों.

ग्रंथारंभीं एकनाथाची कन्या लीलाबाई ही विश्वंभरबावा यांस दिली होती असें सांगण्यांत आलेंच आहे. हे विश्वंभरबावा वारांगनानुरक्त असल्यामुळें ह्यांचा पाय घरीं ठरत नसे. त्यामुळें लीला बाईस संसारसुख मिळेनासें झालें. तेव्हां तिनें आपली स्थिति दीन मुद्रेनें पित्यास विदित केली. त्यावरून त्यांहीं जामाताकरवीं आपणास भोजनास बोलावण्याची योजना करण्यास सांगितलें. तदनुरूप विश्वंभरबावांनीं पत्नीचे सांगण्यावरून एकनाथ स्वामीस भोजनास बलाविलें. भोजन समयीं स्त्रीस तरणोपाय कोणता असें नाथांनीं विचारल्या वरून विश्वंभर बुवांनीं ' पती ' असें उत्तर दिलें. तदनंतर " तुम्हीं प्रत्यहीं रात्रौ भोजनोत्तर भगवद्गीतेचा एक अध्याय आपले पत्नीस सार्थ वाचून ऐकवावा व मग आपले इच्छेनुरूप नेहमी प्रमाणें वर्तावें " असें नाथांनीं जामातास सांगून ती गोष्ट त्यांजकडून कबूल करून घेतली. त्या प्रमाणें प्रथम दिवशीं प्रथमाध्याय सार्थ वाचून बुवा बाहेर गेले. दुसरे दिवशीं

" अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे " या स्थळीं येऊन ठेपल्यावर विषयाचा विचार करितां करितां रात्र निघून गेली. या प्रमाणें गीता पन्नीस ऐकविण्याचा नियम केल्यामुळें विश्वंभरबुवांचा बाहेर जाण्याचा नाद सुटला. नंतर यथाकाळीं मुक्तेश्वराचा जन्म झाला. पुढें सात आठ वर्षांचा पुत्र झाला तरी तोंडांतून शब्द काढीना, म्हणून लीलाबाई पित्याजवळ जाऊन करुणा भाकीत बसली. तेव्हां नाथांनीं दौहित्रास विचारिलें " मुला, तूं बोलत कां नाहींस? " तेव्हां मुलानें उत्तर दिलें कीं आपण 'मला बोण्यास कांहीं शिक्षक ठेविले नाहीं.' त्यावर नाथ म्हणाले " बाबा ! मी अजून भारतास हात लाविला नाहीं. तें तूं कर." अशी आज्ञा झाल्यावर सर्व भारत रचिलें. त्याचीं चवदा पर्वें नष्ट झाल्याची कथा मागें ग्रंथारंभीं दिली आहे. तथापि कांहीं पर्वें तरी अजून उपलब्ध व्हावीं असें आम्हांस वाटतें. ह्यास्तव सर्व शोधक पुरुषांनीं हे काम हातीं घ्यावें अशी त्यांस आमची सविनय प्रार्थना आहे.

अनुक्रमणिका

देती ऐश्वर्य भारी भुवनमहित मी या पदें कैटभारी ।
हे माझी कीर्ति सारी द्विजपदयुगळीं सर्व संताप सारी ॥ ३६ ॥
भवत्पादाब्जांचे दृढ वसति चित्तीं भरंवसे ।
बळें या घेऊनी अहिपति शिरीं भूभर वसे ॥
भवत्पादार्चेनें सकळ सुरवृंदा महित मीं ।
असे तापार्तांचा विधु तरणि उद्दाम हि तमीं ॥ ३७ ॥
भवद्वंदापाशीं मम मन बसे वेंचित रती ।
भवाब्धीतें सारे द्विजचरणसेवें चि तरती ॥
तुह्मीं स्वस्वाधीन क्षितिसुर[2] तपस्वी जग वितां[3] ।
त्या नेतां कांहीं समय कुतुकानें जगवितां ॥ ३८ ॥
तुम्हीं त्रैलोक्याचे अभयसुखदेते वसविते ।
अविद्याध्वांताचे सदुदित धरादेव सविते ॥
भवन्माहात्म्याला अवधिच नसे शोधक-मतें ।
असें जाणायाला पदनमन हें बोधक मतें ॥ ३९ ॥
ब्रह्मण्य देव हरि यापरि गोड बोले । प्रेमें करूनि धृतसात्विकभाव डोले ॥
हातें हळू चि रगडी पद देव दोनी । विप्रासि दुर्लभ असें सुख दे वदोनी ४०
करि करें मग साधु सभाजनें । स्तविति ज्या प्रति साधुसभाजन ॥
करुनियां चरितें हरि तो मला । बहु मला गमतो हरि तो भला ॥ ४१ ॥
केलें ब्रह्मण्य देवें अतुळ कुतुक हें तारक श्रेष्ठ आजी ।
आजा धूतो पदातें वर मुदितमनें घालिते नीर आजी ॥
नाहीं संकोच पूजा गुरु करि बहुधा टाकिली लाज नातें ।
हें गातां शीघ्र तारी परि बरि हरिची सत्वलीला जनातें ॥ ४२ ॥
सारे सात्विकभाव या वसुमतीदेवास झाले तसे ।
जे तद्भक्त तदीय देह चि तशा त्या भूषणा लेतसे ॥
तो श्रीकांतदयापयोद मुनि तो भासे मयूराभ[6] रे ।
नेमानें भरतें अनुक्षण तदा तद्बाष्पपूरा भरे ॥ ४३ ॥
वंदी तो भृगु सकळक्षमानदाते । दासांच्या सुरवरलक्षमानदातें ॥
गेला तो मुदित सरस्वतीस सत्रा । घेऊनी हरिगुणसद्व्रतीस सत्रा ॥ ४४ ॥
काथि भृगु हरिभक्तिमज्जनातें । करिति मुनी सुखसिंधु-मज्जनातें[7] ॥
विविजनिस हि देति खेंव सारे । म्हणति मुकुंद भजा सुखें वसा रे ॥४५॥

१ शेष. २ भूदेव (ब्राम्हण.) ३ उत्पन्न करिता. ४ पूजा. ५ पाप. ६ मयूराप्रमाणें शोभणार. ७ स्नानातें.

मुनि म्हणति सदा जो मोक्षदाना विकासी ।
धरुं भवजलधींत त्वत्पदानाविकासी ॥
करुं जप तप अर्चा साधना याजनासी ।
तुजविण हरि कैंची सद्गती या जनासी ॥ ४६ ॥
मयूरेश्वरें वर्णिलें हें चरित्र । कराया मनोवाग्वपूतें पवित्र ॥
रसज्ञा जनाला नमस्कार आहे । कवित्वें न मद्बुद्धि गर्वासि वाहे ॥ ४७ ॥

दशावतारार्या.

करुणा-शब्द-श्रवणें, सदया उदकांत **मीन** हो जागा ॥
परि मज विषयींच विभो देवें बहु हीन मी न हो जागा ॥ १ ॥
मंथन-समयीं घेतां, पृष्ठीं श्रमलासि **मंदरा** हीन ।
वचनें दुखविशि माझ्या.' वदतां मी तुजसि मंद राहीं न ॥ २ ॥
दन्तीं धरा धरांया, देवा तुज कांहिं बळ न सायास ।
मजसीं मृद हि न वदवे, झालें तुज काय बळ नसायास ॥३॥
होतासि जेविं काष्ठीं, श्रवणीं पडतां चि हाक दासाची,
प्रल्हादा परि माझी, वाणी करिशील हा कदा साची ॥ ४ ॥
निपट कपट-मति बहु हा, व्हावा तुज उद्धरावयासि बळी ।
निर्बल पडलों म्हणुनी करिशी अमुची सख्या अशी अबळी ॥ ५ ॥
शंका न ज्यास चित्तीं अपुली जननी जिवें चि माराया ।
त्या तुज करुणा कैंची बापा दीना जनासिं तारा या ॥ ६ ॥
पाषाणातें लावुनि केली चरणाचिया नखा रामा[1] ।
मज वरि कोप कराया **दशाननाचा** न मी सखा रामा ॥ ७ ॥
गोकुळ-वासी दासी, त्यां पाशीं राहसी जसा दास ॥
नीच कसा मी झालों, देवा त्याहुनि तव प्रसादास ॥ ८ ॥
करुणाकर ह्मणवीशी, तुझिया उपमेस काय बोलावा ॥
परि मज विषयीं च **विभो** कठिणीं ह्रदयांत कां न वोलावा ॥ ९ ॥
ज्या तुजला या कालीं मान सवारां बसूं न दे वाजी ।
या तुज लागिं नवेक्षे कैसा दुर्घट घडेल देवाजी ॥ १० ॥

दशावतार समाप्त.

---

[1] स्त्री (अहल्या).

श्रीनाथ-चरित्र.

आणावें कावडिनें, **श्रीगंगेचें** भरूनियां पाणी ।
ब्राम्हण जेमनि फिरवी, केली सेवा अजा न बापानीं ॥ १ ॥
ऐशी द्वादश वर्षे, सेवा करि **हरि** अती अनंदानें ।
दाखविलें **नाथाला**, जें सुख तें पाहिलें न **नंदानें** ॥ २ ॥
करि होड जोड बांधुनि, कुल-तारक-**नाथ**गेहिंचें खोड ।
अति गोड कोड कौतुक, भक्ताचें **हरि**चि ही जुनी खोड॥३॥
" होतों व्रजांतरीं तैं, जाला मद्देह फार लाडकर । "
झिजवीत **नाथ**-सदनीं, प्रायश्चित्तार्थ काय खोड कर ॥ ४ ॥
श्री **एकनाथ** संत चि, गुरु-पद-रत वास ज्या **प्रतिष्ठान** ।
तिष्ठा नमूनि तत्पद, देव घरी ज्या घरीं प्रतिष्ठा न ॥ ५ ॥
निर्जर-रिपु जर्जर करि, तो **गुर्जर**-देश-विप्र-कामकरी ।
होऊनि **नाथ**-सदनीं, गंधजलादिक उदंड काम करी ॥ ६ ॥
शुक सम जेणें केले, विकार-रिपु हे अनाथ संतत सा ।
भव-सिंधु-सेतु तो कां, न ध्यावा **एकनाथ** संत कसा ॥ ७ ॥
शुक भवनिधि तरले परि, योगोलाबू धरूनियां पोटीं ।
एकोबा हे तरले भव-प्रस्तर दृढ धरूनियां पोटीं ॥ ८ ॥
नमिला शमि-लास्यप्रद शांति-जलधि **एकनाथ** तो मावें ॥
शोभावें ज्याचें यश विश्वीं ज्या देव-वृंद लोभावें ॥ ९ ॥
विश्वेश्वर अविमुक्ति विठ्ठल पंढरपुरीं प्रतिष्ठानीं ।
प्रभु **एकनाथ** वरिला सर्व महित दैवत प्रतिष्ठानीं ॥ १० ॥
श्रीनाथ घरीं पाणी द्वादश वर्षे भरी च **कंसारी** ।
त्या वंशासि भजावें सार्थक हें मुख्य सौख्य संसारीं ॥ ११ ॥
मुरलि म्हणे " सद्वंशज, मम सम **हरि**ला न अन्य आवडती ।
" परि झाली मजहुनि ही, प्रियकर बहु **एकनाथ**-कावड ती ॥ १२ ॥
" झाली सुख सावडती **श्री**हुनि बहु **एकनाथ**-कावड ती ।
" आवडती स्कंधा वरि वाहे वाटे कधीं न नावडती ॥ १३ ॥
" स्कंधा वरि मद्वंशज, स्वपदीं पद्मा अयोग्य हें न मनीं ।

---

१ जेवण. २ पैठण. ३ निवास. ४ योगाभ्यास-रूपी भोपळा. ५ फत्तर-धोंडा. ६ सास नाचविणारा. (आनंद-देणारा.) ७ कार्शीत. ८ चांगल्या वंशांतला पक्षी, चांगल्या बांबूची ९ लक्ष्मी.

" आपुलि दशा कशाला, सांगूं झाल्यें गृहांतरीं धंनगी " ॥ १४ ॥
नेतां **गंगोदक** जरि, पुशिलें तव नाम काय गा गोत ।
सांगे **नाथ**-सदनिंचा **श्रीखंड्या** मी च दास-वर्गांत ॥ १५ ॥
श्रीधर मुरलीधर हीं, नामें धरिलीं तये प्रसंगानें ।
देवत्वादि महत्वा, विसरुनि गेला चि विप्र-संगानें ॥ १६ ॥
महदाश्रयसाह्यानें, स्कंधा वरि वागवीत भूषण हें ।
त्रैलोक्यांतरिं मिरवी **श्रीखंड्या** पाणक्या विशेषण हें ॥ १७ ॥
बाह्यांतर संकोच त्यजिला सेवेंत **एकनाथा**च्या ।
विध्वंसिताघ-पुंज, श्रवणीं पडतां चि ही कथा ज्याच्या ॥ १८ ॥
वसुदेव देवकी तशि **नंद यशोदा** व्रजस्थ जन सगळे ।
सादर **शुकताता**नें वर्णियले भाग्यवान ते अगळे ॥ १९ ॥
सत्य चि दे परगुण जरि मायेनें मोहिलें तयाला ही ।
श्री नाथाच्या ठायीं मिथ्या माया-पदार्थ हा नाहीं ॥ २० ॥
श्रीच्या करा परिस ही मृदुतर भासति हरीस कण वाळू ।
खुपति न पदारविंदा नेता पाणी स्वभक्त-कनवाळू ॥ २१ ॥
श्रीसह मंचक-शय्या, तुच्छ करुनि हृदिं धरुनि कावडिला ।
शयना न करी रात्रौ काय म्हणावें यया हि आवडिला ॥ २२ ॥
मीं कोण काय करितों ऐसें नुमजे असोनि बुद्धि वर ।
लक्षावधि कावडिनें रांजण भरि हरि जसा च कीं धिवर ॥ २३ ॥
श्री एकनाथ-सदनीं **माधवजी** सर्व काम हें करितो ।
स्वकरें चंदन घांसी गंगेचें पाणि कावडी भरितो ॥ २४ ॥
गोपां किति गोपीनां नेदी उदकासि आणिकां वडिलां ।
तो **एकनाथ**-सदनीं गंध उगाळूनि आणि कावडिला ॥ २५ ॥
अद्यापि साण रांझण **नाथ**-द्वारांत असति देवाच्या ।
हातींचे म्हणुनि कवी **पंतमयूरेश** तशि वंदे वाचा ॥ २६ ॥

नाथ-चरित्र समाप्त

१ कुंकणी २ शुक-पिता=व्यास.

तथापि मारीन चि दुर्धरा या । गांजील माझ्या जयिं भक्तराया ॥ २२ ॥
प्रऱ्हाद त्याचा सुत त्या कुमारीं । घडे तयीं द्वेष **मुकुंद** मारी ॥
केव्हां असें होइल हे असोशी[1] । दुःखें बहू तो सुर-वृंद सोशी ॥ २३ ॥
ऐशी प्रतीक्षा हृदयांत देवा । तों दैत्य त्या भागवता[2] सदैवा ॥
पुरोहिताच्या सदनीं च ठेवी । ते शीकविती अति नीच ठेवी[3] ॥ २४ ॥
एके दिनीं घे सुत दैत्य अंकीं । तो स्नेह त्याचा गणवे न अंकीं ॥
पुसे तया भागवतोत्तमातें । कीं " आवडे जें तुज सांग मातें " ॥ २५ ॥
प्रऱ्हाद बोले " सदन त्यजावें । तपोवनालागिं अगत्य जावें ॥
तेथें भजावें **हरि**च्या पदातें । जो आपदांतें हरि दे पदातें ॥ २६ ॥
दैत्येश्वरा ! आवडि हे चि मातें । कीं सेवणें **श्रीपुरुषोत्तमातें** ॥
त्यजूनि **विष्णूसि** भजे गृहातें । तो आपला घात करी स्वहातें ॥ २७ ॥
दुःखार्णवीं जो धरि कांस याची । चिंता तयाला मग कासयाची ॥
न वीसरावें चि कदापि त्याला " । **प्रऱ्हाद** इत्यादि वदे पित्याला ॥२८॥
परिसतां **असुरेश्वर** हांसला । मग ह्मणे " कवणें शिशु नाशिला ॥
शिकविलें कवणें अथवा जसें । वदति तें चि मुलें अशिं राजसें ॥२९॥
ह्मणे हा करावा गुरूनें विचार । स्वयें लेंकरा ठाउका काय चार ॥
हरी आमुच्या वाइटाचा भुकेला । तयाचे कुळीं हा जनीं भेद केला ३०
ह्मणी देव होऊनियां भृंग पक्षी । गृहामाजि येऊनियां **विष्णु**-पक्षी " ॥
अशीं नाशिती लेंकरें हो निधानें । द्विजें राहिजे ते स्थळीं सावधानें॥३१॥
गुरूतें असें दैत्य सांगोनि धाडी । तया वाटली गोष्ट हे देव-धाडी[4] ॥
भिऊनी मनीं तर्क नाना करीती । तया पूसती विप्र सामादि-रीती ॥३२॥

" अरे हे **प्रऱ्हादा** ! " गुरु पुसाति " कोठून शिकसी ।
कशी होसी प्राज्ञा त्यजुनि तिस तूं स्वैर ठकसी ॥
स्वयें तूझ्या पोटामधिल अथवा बुद्धि उकळी ।
कळी हृत्पद्माची उगवलि कशी घेउनि कळी[5] " ॥ ३३ ॥

ह्मणे **श्रीप्रऱ्हाद** " स्वपर ह्मणिजे भ्रांति उकली ।
कळी ईच्यामूळें असुर-अमरीं आणि सकळीं ॥
कळी हृत्पद्माची उकललि अशी मोह रजनी ।
जनीं ऐशा मूढीं मति न धरितां **विष्णु**-भजनीं ॥ ३४ ॥
स्वपर ह्मणुनि ज्याची मोहिते स्वैर[6] माया ।

---

१ अत्युत्कट इच्छा. २ भगवद्भक्त. ३ रीति. ४ मांडीवर. ५ कलह. ६ स्वेच्छ.

अनुक्रमणिका

स्ववश करि तिला जो षड्गुणेंतें रमाया ॥
नमिन मि भगवंता जो तुम्हां आकळेना ।
स्वपर कुमति भेदें तो चि आत्मा कळेना ॥ ३५ ॥
उपाध्ये हो नेणा तुह्मि जरि तया श्रीकरधरा ।
धरा पोटीं हें कीं मग न करणें स्पंदें अधरा ॥
धरा-स्वामी चक्रें वधि मम हिरण्याक्ष चुलता ।
लता बुद्धीची त्या तरुवरि करी योग भलता ॥ ३६ ॥
शिळे चुंबे लोह* भ्रमत तिस येतां च जवळी ।
वळी माझी तैशी मति हि हरि ते त्यास कवळी ॥
वेळी पोथ्यांच्या या तुह्मि असुर-रीती शिकवितां ।
वितां व्यर्थ काव्यें अलवण हरीवीण कविता " ॥ ३७ ॥
प्रऱ्हाद बोलोनि असें द्विजाला । जाला उगा ध्यात अधोक्षजाला ॥
पुढें न बोले च पुरोहितातें । तातें दिला धाडुनि जो हितातें ॥ ३८ ॥
तों बुद्धि कोपें खवळे द्विजाची । जाची म्हणे " टाकिं कथा अजाची ॥
भातूल हें चंदन-काननाशीं । नाशील भेटोनि निरंजनासी ॥ ३९ ॥
प्रऱ्हाद हा विष्णु-कुठार-दंड । दंड प्रसंगे असुरां उदंड ॥
दैत्याचिया चंदन-काननासी । नाशील भेटोनि निरंजनासी " ॥ ४० ॥
भविष्यानुरूपें वदे विप्र वाणी । न ते तर्जना भर्जना लागिं वाणी ॥
असे दंड दुःशब्द दंडें करीती । पुन्हा शीकवीती तया लोक-रीती ॥४१॥
तो रीति ते दानव-वैभवाची । वाची मनीं च स्मृति माधवाची ॥
बाहेर आणी न अधोक्षजाला । जाला भला हें गमलें द्विजाला ॥ ४२ ॥
बापास तों भेटविती सुतातें । तातें निजांकावरि सुव्रतातें ॥
घेतां सुखाची न दिसे चि वाणी । वाणी वदे राजस मंजुवाणी ॥ ४३ ॥
"बा ! शीकलासि गुरुपासुनि जो पसारा ।
सारा असो तुज रुचे वद त्या च सारा" ॥
गोष्टी वदे कुशल यावरि ज्या पित्याला ॥
त्या लागतील मधुरा न कदापि त्याला ॥ ४४ ॥
श्रवण हरि-कथेतें कीर्तनीं गा भजावें ।
स्मरण चरण-सेवा अर्चनीं ही भजावें ॥
नमन करुनि दास्यें सख्य आत्मार्पणातें ।

---

१ समग्र ऐश्वर्य, समग्र धर्म, समग्र यश, समग्र श्री, समग्र ज्ञान, समग्र वैराग्य. २ हलवेंण. ३ पृथ्वी-पति. ४ लोहचुंबक. * 'चुब-लोह' पाठ ५ ओळी. ६ प्रसवता. ७ ईश्वराची. ८ चंदन-वन. ९ कुऱ्हाडीचा दांडा. १० सगळा. ११ मुख्य (उत्तमांश)

करुनि तरति वाटे सार हें आपणातें ॥ ४५ ॥
हिरण्यकशिपू स्वयें परिसतां अशी वैखरी[1] ।
म्हणे गुरु-सुता तुझी कपट मित्रता हे खरी ॥
पुरोहित वदे "नमीन जन अन्य हा भाव दे ।
अजी सहजें बुद्धि कीं तव कुमार जें जें वदे" ॥ ४६ ॥
" गुरु-मुखें न अरे जरि शीकशी । कुमति उद्भवली तुज हे कशी " ॥
सुत म्हणे "विषयांत सदा पित्या! । आशी न बुद्धि नरासि कदापि त्या ॥४७॥
सार मानित असे विषयांतें । विष्णु-भक्ति गमते विष यातें ॥
न स्मरे हरि तयीं प्रिय वाटे । बोधिला हरि न ये च सुवाटे ॥ ४८ ॥
सर्व प्रयत्नें भजती गृहातें । न सेविती भागवता महातें ॥
गृहावर्तीं[3] ते मति त्या जनाची । न गोष्टि हे घे भव-भंजनाची ॥ ४९ ॥
जे दीस नेती धन-मान-संगें । कीं रात्रि निद्रा-सुरत-प्रसंगें ॥
गृहावर्तीं ते मति त्या जनाची ॥ न गोष्टि ही घे भव-भंजनाची ॥ ५० ॥
चिंता मनीं नित्य असे गृहाची । त्याला गमे कीं पुरुषार्थ हा ची ॥
गृहावर्तीं ते मति त्या जनाची । न गोष्टि ही घे भव-भंजनाची ॥ ५१ ॥
चिंता मनीं एक वसे गृहाची । चिंतामणी प्राप्त तरी स्पृहा ची ।
गृहावर्तीं ते मति त्या जनाची । न गोष्टि ही घे भव-भंजनाची ॥ ५२ ॥
करोनि पापें भरती गृहातें । जे दोष आरोपिति निस्पृहातें ॥
गृहावर्तीं ते मति त्या जनाची । न गोष्टि ही घे भव-भंजनाची ॥ ५३ ॥
हरी तंतू आड त्रिभुवन-पटाचा पदर जी ।
असे जो लोळेना नर गुरु-वराच्या पद-रजीं ॥
जडीं दावी ब्रह्म श्रुति निकर त्याच्या च करजीं ।
विदेही देही ही अमर जगदानंदकर जी ॥ ५४ ॥
हे तों गुरु पाप-तरू[4] म्हणावे । अंधाहुनी अंध असे गणावे ॥
दे प्रीति कृष्णीं गुरु तो च साच । श्रुत्यर्थ इत्यर्थ असे असा च ॥५५॥
पशू जसे चाविति चाविल्यातें । पुनः पुन्हा सेविति सेविल्यातें ॥
कृष्णीं नव्हे प्रीति कदापि त्यांला " । प्रल्हाद इत्यादि वदे पित्याला ५६
" करी जो प्रल्हाद प्रिय भजन वार्ता च परमा ।
रमा-कांताच्या त्या चरणिं मन पावे उपरमा ॥
रमाया ही वृत्ती हरि च जग होऊनि पसरे ।
सरे द्वैत-भ्रांती स्व-पर-अनुसंधान विसरे " ॥ ५७ ॥

---

१ वाणी. २ स्वाभाविक. ३ गृहरूपी आवर्त म्ह० भोंवरा. ४ ईश्वराची. ५ क्ष .

असें वर्णितां वार्णितां त्या अजाला । पित्याचे च अंकीं समाधिस्थ जाला ॥
अहो तो स्त्रमांडीवरूनी अभाग्यें । दिला लोटुनी लभ्य जो पूर्वभाग्यें ५८॥
ताऊनि डोळे अति कोप तापें । " मारा " ह्मणे राक्षस हो प्रतापें ॥
कुपुत्र पोटांतिल रोग वाटे । छेदुनि लावा यम-लोक-वाटे ॥ ५९ ॥
" याचा वधी जो चुलता सखा रे । हा त्या रिपू जी तुह्मि यासि खा रे ॥
दांतें नखें पर्वत शस्त्र-पातें । मारा " ह्मणे राक्षस निस्त्रपातें ॥ ६० ॥
" जो विष्णु माझा स्वपितृव्य हंता । त्यातें भजों कैंवि न हे अहंता ॥
वैरी महा आपुलिया पित्याचा । जाणे असें दास तथापि त्याचा ॥ ६१ ॥
मी बाप माझी नलगे च माया । तो आवडे विष्णु कुलाधमा या ॥
हें पांचवें वर्ष चि या कुमारा । तों हा असा सत्वर यास मारा " ॥६२॥
उचंबळे कोप मनीं न साचे । साचे च ते भार हि राक्षसांचे ॥
गदा-त्रिशूळें करिती क्षतातें । तातें स्वयें मारवितां सुतातें ॥ ६३ ॥
ते मारिती बाप ह्मणे चि " मारा । मारा " न लागे तरि त्या कुमारा ॥
न सोडिते खड्ग रुते न भाला । भों लागते कीं तम ही नभाला ॥ ६४ ॥

शस्त्रें क्षतें न करितां अजित-व्रतातें ।
शंका मनीं धरियली अति तीव्र तातें ॥
तों मारणादि करवूनि अघात पातें
त्यातें वधीन चि म्हणे खळ घात पातें ॥ ६५ ॥

न अग्नि ही माजि अहो जळाला । न मग्न तो ही करवे जळाला ॥
उरावरी आदळि पर्वतातें । केलें उपायांतर सर्व तातें ॥ ६६ ॥
इत्यादि केले जरि घात नाना । तो विष्णु—नामें करितो तनाना ॥
मुखीं मनीं तोचि मनीं हरी तो । नेत्रीं हरी दिग्भ्रम जो हरी तो ॥ ६७ ॥
प्र-हाद इत्यादिक भाव दावी । ती भक्ति त्याची किती हो वदावी ॥
न मृत्यु एवं च कदापि त्याला । वाटे मनीं धाक तयीं पित्याला ॥ ६८ ॥

चिंतार्णवांत बुडतां असुराधमातें ।
वाटे मनीं मरण या च निमित्त मातें ॥
तों नीतिनें करिति ते निजबोध राया ।
कीं बाळ-चेष्टित न योग्य मनीं धराया ॥ ६९ ॥

वडिल शुक्र तपाहुनि ये कवी । तरि सुबुद्धि अशास हि शीकवी ॥
जरि असा तरि बुद्ध चि तो असे । भृगु—कुमार भयें वदती असें ॥ ७० ॥

---

१ मांडी. २ निर्लज्ज. ३ चळता. ४ तेज. ५ आकाश. ६ अन्य उपाय. ७ चिंता-सागर

सहस्रस्याप्यक्ष्णां युगपदपिधानाक्षमतया
पुनस्ताभ्यामेव स्वमपि दधते लोचनयुगं ॥ १८ ॥

अपि च ।

लभ्यंते श्रुतिपाठशुष्कवदना विप्राः पदं वेधसो
वैकुंठे तुलसीवनानि सुलभान्यार्द्राणि शुष्काणि वा ॥
प्रेता भूतगणाश्च संति शतशः स्थाने भवानीपते-
र्रत्नान्यप्सरसः सुधेति तु पदे यस्यैव लब्धुं क्षमं ॥ १९ ॥
विधातुं कर्माणि व्यवसितवती यत्पदफला-
न्यसूयांधा मध्ये श्रुतिरपि किमासीद्भगवती ॥
अनुष्ठेयं कर्म स्वयमनभिसंधाय फलमि-
त्ययं वंध्यः पंथा यदनुपदमेव प्रकटितः ॥ २० ॥

किंबहुना ।

लब्धुं तत्पदमूर्जितं शतमखी तस्यैव नालं भवेत्
द्रष्टुं तद्दयिताजनं दशशती तस्यैव नालं दशां ॥
वक्तुं तत्पुरभोगभाग्यमखिलं तस्यैव नालं गुरु-
र्मच्चेतो गतमद्भुतं कथयितुं नालं ममैवोक्तयः ॥ २१ ॥

स कदाचित् अस्वप्नोपि आचारइति बोधितः प्रातरमरवैतालिकैरालोक्य निर्मलं पौलोमीकपोलदर्पणं अभ्यर्च्य कामधेनुं आसाद्य विविधविद्याधरीविलासपिशुनकुसुमशयनीयलोभनीयलतामंदिरनिरंतरोपांतभुवं । अधःपरिवर्तमानविकर्तनबिंबनिर्गलदूर्ध्वमुखमयूखसंसर्गादुष्णीकृतामंतरंतः उपर्युपरि शीतलां भूतलासंस्पर्शेपि पुराणपुरुषचरणारविंदसंबंधादेव भुवनपावनीं अमरधुनीं निर्वर्तितनियमाभिषेचनः सिद्धचारणगंधर्वसेविते सैकते तस्याः दहराकाशपरिपूजितदिव्यालिंगाकृति प्रतिष्ठाप्य चिंतामणिमयं किमपि पारमेश्वरं लिंगं । अनुसंधाय तत्र नखलिखितशरच्चंद्रचंद्रिकासादरं भगवंतमुमाकांतमभिषिच्य दिव्यापगाजलैः अनुलिप्य रोहिणीरमणहरिणमदपंकानुषंगिणा हरिचंदनेन समभ्यर्च्य गांगेयविकचगांगेयपंकजैः आराध्य सुरभिघृतधारानुबंधिना दिव्यधूपेन निसर्गचलितरश्मिमालाकलापेन रत्नदीपेन च सांगाय सायुधाय सावरणाय साभरणाय च निवेद्य सद्यःसमाहतनिष्पीडितेंदुमंडलनिष्पंदनादपर्युषितानि अमृतानि प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य प्रसाद्य पंचभिः प्रसूनांजलिभिः स्तुत्वा श्रुतिशिरोभिः कृत्वा विसर्जनं अथ स्मृत्वा चिरं तमात्मनि विलासवीथीविहार-

१ पुलिने. २ अमृतरूपाणि अन्नानि.

कौतूहलेन निर्गत्य बहिः इतस्ततो निरंतरालमिलदाशीर्वचोमुखरगीर्वाणमुनिसंघसंकुलं अतिकोमलांगुलिदलाघातशोधितमृदंगनादभोगिभिः अधरविनिवेशितापनीतवेणुभिः असकृदास्फालिताकृष्टवीणागुणाभिः आकुंचितऋजूकृतभ्रूलतं आविष्कृतलुप्तशिराबंधकंधरं अंतरेव कलमधुरमारब्धगीतिभिः द्विस्त्रिरास्फालिताकृष्टसव्यचरणमृदुरणितमंजीरमंजुलाभिः अप्सरोभिः आरप्स्यमाणतौर्यत्रिकं अत्युद्भटवेत्रिवेत्रलताघातविद्रावितवीर्थीभवदमरमंडलमभितोपि दृष्टिगोचरे संनिधापितकरितुरगपर्यंकिकादिनानाविधवाहनग्राममालोक्य सेनामुखं आलोकमात्रविदितेंगितैः आधोरणैः उपस्थापितं अर्णवानमग्नमैनाकपक्षसंरक्षणाभ्यर्थनयागतं हिमवंतमिव उन्नतं अवदातं च कंचिदारूह्य मतंगजं अंगराज्यसौभाग्यदेवतयेव शरीरिण्या तांबूलकरंडकधारिण्या मेनकया मदनमदकदुष्णसौवर्गकामिनीकटाक्षसंसर्गनिवारणायेव मणिचामरोपवीजनकुशलारंभया रंभया च सविलासमध्यासितचरमभागः पुरोभागचलदलघुजंघालकरितुरगसंघजंघाजवद्रवदमरभटकोटिसंमर्दशिथिलहारमर्दनजनितमुक्तापरागसंबंधादिव धवलीकृतेन ससंभ्रमवलदंबरानितंबिनीलोकविकीर्यमाणमंदारकुसुमवृदनिस्सरन्मकरंदधारानिरासायेव मुकुटमुकुटोपर्युपरि धार्यमाणेन सर्वतः प्रालंबमुक्तासरकदंबशालितया समंततो निहितकुपितविधुंतुदविकटदंतक्षतविवरक्षरदमृतधारासहस्रमंडितेन मंडलेनेव शशांकस्य महतातपत्रेण सफलयन्निमिषदृष्टिः सृष्टिमंभोजसंभवस्य गंधर्वकुलवाद्यमानबहुविधवाद्यनिनादकवलीकृतावकाशतयेव संकुलचलितसेनासंघसंकटोन्मुक्तसिंहनादधारापदे निर्जगाम तारापथे ।

मंजीरै[1]र्नटनारभटीमुखरितैः स्वर्वारवामभ्रुवां
मंद्रस्निग्धरवैश्च किन्नरकरव्यापारितैर्मर्दलैः[3] ॥
श्लाघाश्लोकशतैश्च चारणगणप्रोद्गीयमानैस्तदा
नादब्रह्ममयीव तत्र रुरुचे नासीरसीमा हरेः ॥ २२ ॥

अपि च ।

अग्रे पश्चादुभयतइति त्यक्तलोकव्यवस्थे
दिष्ट्यौ तस्मिन्नपि परिणते सर्वतः संमुखीने ॥
सभ्रूभंगं नयनवलनं सस्मितं द्रष्टुकामा
भूयोप्यग्रे सुरपरिवृढास्तस्य पुंजीबभूवुः ॥ २३ ॥

गच्छन्नेव स नभसि भसितावगुंठितसर्वांगं संगलद्ब[6]र्धपरभागभासुराभिः अभिव्याप्य हृदयं अधिकतया बाहिरापि विनिर्गमिष्यतः कोपानलस्य ज्वालाभिरिव पाटलाभिर्जटाभिः अभिभवंतमिव तडित्वंतमभिनवशारदांभोदं त्रिभुवनमु-

---

१ नूपुरैः २ आरंभः ३ मृदंगैः ४ सेनामुखं. ५ प्रारब्धेन. ६ परोत्कर्षः ७ तिरस्कुर्वंतं.

निलोकलक्षण्यांबोधिन्या शापमूलसंभवया कीर्त्येव परिकर्मितललाटमंडलं अतिप्रचंडनिजतपोनलज्वालाकलापपरिप्लोषमलिनितैः प्रतिशापाक्षरैरिव पारिकांक्षिणां रुद्राक्षमणिभिः आवेष्टितं सोदरशशांकसंदेशहारिकाभिरिव तारकाभिः कर्णपुटाभ्यर्णलग्नाभिः स्फटिकाक्षगुटिकाभिः अभिशोभितं अगृहीतोत्तरासंगं अंगीकृतकौपीनमात्रपरिधानं आस्फोटयंतमनुपदमवरुंधंतमध्वनि मिलंति सिद्धवधूकुलानि त्रासयंतमिव संतर्जयंतमिव गायंतमिव नृत्यंतमिव हसंतमिव स्खलंतमिव हृदयारविंदकुहरविहरदुन्मत्तशेखरभावनानैरंतर्यादुन्मत्तमिव स्वयमपि अवाप्तसकलकामतया किंचिदपि अनादृत्य लोकतंत्रानुविधानं त्रिलोचनावतारमप्यत्रिलोचनावतारसहोदरं अनुसूयागर्भसंभवमप्यत्यंतकोपनं अतिकठिनतपोविशेषपरितोषितगौरीप्रसादसमासादितामपि कयापि विद्याधरकन्यया प्रार्थनमात्रादेव शापभीतया प्रणिपत्य समर्पितां कामपि कनकारविंदमयीं अम्लानमालिकां आनयंतं आपतंतमग्रतएव निरर्गलमभिमंत्र्य त्यक्तमिव पाशुपतं शरं अनतिलंघनीयतेजसं दुर्वाससं नाम तापसमद्राक्षीत् । जानन्नप्यनतिक्रमणीयतेजसं दुर्वाससं जानन्नपि निखिलजगदेवमपलपितुमन्यथयितुं च नैपुण्यं ब्राह्मणस्य जानन्नपि मुनिकुलन्यक्कारपरिणतां गतिं नहुषस्य शिष्योपि बृहस्पतेः शीलितमर्मापि धर्मशास्त्रेषु परिचर्यापरोपि निसर्गत एव ब्राह्मणानां आचतुराननादाचकीटपतंगेभ्यस्तुल्यवदेव प्रभवत्या भगवत्या भवितव्यतायाः विलासेन त्रिभुवनाधिपत्यमदांधीकृतलोचनः धीमानपि सहस्रलोचनो न तं प्रत्यवरुरोह नतरामुपचारगिरा नतमां च प्रणनाम अपि च न केवलं तमवजज्ञे अपि तु पुनरसंभावितेनापि तेन वितीर्यमाणां आदाय सावज्ञं एकेन पाणिना मालिकां पश्यत एव महर्षेः अनुप्रनीय मुकुटतटीं अनाघ्राय चांततः स्कंधएव सिंधुरस्य निवेशयामास निवेशनमात्रा च सा निसर्गनिरवग्रहेण वैतंडेन शुंडयाकृष्य निष्पिपेषे[1] ।

पश्यन्पदाग्रमृदिता महता गजेन
मालां प्रसादपरिपाकमयीं मृडान्यः ॥
हस्तेन हस्तमभिहत्य स नित्यकोपः
कोपारुणं मुनिरधारयदक्षिकोणं ॥ २४ ॥
वीरभद्रइव क्रुद्धे वीरमाहेश्वरे मुनौ ॥
इतिकर्तव्यतामूढामिंद्रमैक्षंत देवताः ॥ २५ ॥

तदनु च ।

यावत्सांत्वयितुं तमंतिकभवं धावंति मंदीभव-

---

१ पेषणमकरोत्.

त्काकुव्याकुलगद्गदस्तुतिवचोगुंफा निर्लिंपाः स्वयं ॥
तावद्देवपतिं शशाप कपिलक्रूरभ्रमत्तारक-
भ्रूभंगव्यतिषंगदत्तभुवनातंको मुनिः शांकरः ॥ २६ ॥
यैवं त्रैलोक्यराज्यश्रीस्त्वदालंबेन वर्तते ॥
सैवाद्य त्वदमित्राणां वश्यमापद्यतामिति ॥ २८ ॥
आलंब्य दैन्यमसकृत्पदयोर्निपत्य
संप्रार्थितो मघवता वचनैस्ततोयं ॥
शापांतमाह कथयन्निव लोकरीत्या
गोविंद एव कुशलानि करिष्यतीति ॥ २८ ॥

तदनु यथागतं गते दुर्वाससि तावता वैभवेन विनिर्गतोपि अतर्कितोपनतत-दीयशापसमुत्सादितोत्साहः समग्रेण मंडलेन निर्जिहानो राकाशशांक इव राहुमु-खे पतितः सुरपतिरभितः प्रसार्यमाणरोषाविषादमंदाक्षशबलकटाक्षसहस्रनियमितव्यापारं अमुखरमुरजं अनाहतढक्कं अकणितवीणादिवादित्रं अवसन्नाकि-न्नरीगानं अप्रवृत्तरंभादिनृत्यसंरंभं अवसितवैतालिककोलाहलं अप्रसक्तवेत्रिहाहा-रवं अनाशंकितभटसिंहनादं अस्तंगतान्योन्यसंकथं असंभावितपीठमर्दकं अपल-पितविदूषकालापं अश्वहेषितेपि सातंकसादिकुलं आंघ्रिविन्यासशब्देपि सापरा-धसौविदल्लजनं अपनीतमातंगघंटावलयं अबद्धमिव बधिरमिव मूकमिव मुग्धमिव प्रसुप्तमिव विकलमिव शून्यमिव विन्यस्तमिव चित्रफलके निखिलमपि विबुधबलं आकर्षन्निव केवलं आगत्य पुनर्नगरं आवेद्य वृत्तमिमं गुरवे वृत्तांतं अंतःपुरं प्रविश्य दुरंतचिंतानुबंधनियंत्रितः शयनागारएव जजागार तां रजनीं ।

अथ तदानीमेव गूढनिहितचारानिवेदिततापसशापवृत्तांतसमाकर्णनलब्धांतरे-ण मंत्रिणा भार्गवेण समादिष्टा दृष्टाश्च चिरनिरीक्षितेन रंध्रलाभेन दर्शयिष्यंतो दृढपरिचितानि समरकौशलानि सफलयिष्यंतः साधितानि महास्त्राणि समुल्लि-खंतो वैरनिर्यातनप्रकारान् अपनेष्यंतश्चिरनिरूढमपयशोमालिन्यं अभिनंदंतो दुर्वाससं आवेदयंतः परस्परमभ्यग्रदृष्टानि शुभनिमित्तानि विवृण्वंतो वीरवादान् विभजंतः प्रतिसैन्यानि सैनिकानां अवरुंधंतश्चारजनसंचारं असूचयंतस्तर्जन्या गंतव्यं पदमाप्तवर्गेषु केवलं आदिशंतश्च घंटापनयनमनेकपानां अंगदसंघट्टन-मश्वोरसानां अनुच्छ्रयणं ध्वजानां अवादनं वादित्राणां अक्ष्वेलनं च योधानां अभिवंद्य पुरोधसं अनुमान्य योधमुख्यान् आमंत्र्य गुरुजनं अनुज्ञाप्य मौहूर्ति-कान् भावयंतश्च प्राचीनान्महासुरान् पठंतश्च तेषामेव वेदापहरणप्रमुखानि म-

१ देवाः २ मंगलशकुनान् ३ कारणां ४ प्रशस्ता अश्वा अश्वोरसानां अश्वश्रेष्ठाः अ श्वाख्यायामुरस इति पाणिनीयसूत्रम्.

उज्जनानीव प्रचंडानि चरितमंगलानि प्रस्थाय दानवाः कतिचिदतिचिरोपरुद्ध-कंडूलनदोर्मंडलतया कालविपाकपचेलिमया शक्तिमत्तया च पर्यस्तुमिव भूधरा-नंगुलीविस्फोटेनोपरीक्षेप्तुमिव मुखमारुतेन सप्तसागरान् उन्मूलयितुमिव समूल-मेव पातालं उत्क्षेप्तुमिव दूरमंतरिक्षं वित्यासयितुमिव विध्वंडमंडलं निर्वापयितु-मिव चंद्रार्कदीपिकां दग्धुमिव पाशिनमपि हंतुमिव दुर्दांतमंतकमपि सन्नयं-त्या किंचिदप्यज्ञातकार्यविशेषतया महामात्रकरचलनमात्रपरिज्ञातगंतव्यादि-शा गगनएव निरवासेन कदाप्यनागतां मंदाकिनीं संभा[1]वयितुमापतता पत्येव वा-हिनीनां महत्या सेनया साकमागत्य शाखानगरममरावत्याः युगपदाहन्यमानप-टहादिबहुविधवाद्यनिर्घोषपोषितकरिलोकबृंहितोपबृंहितभटकोटिसिंहनादकोलाह-लेन बोधयामासुरनाशंकितपरिभवातंकसुखशयितानमृताशनान् ।

क्रुध्यद्दानवयोधनिर्दयकरव्यामर्दभीमध्वन-
न्नानातोद्यनिनादकातरपरिक्रंदद्दिगंतद्विपं ।
जातं प्रातरतर्कितागतमहातकप्रसंगक्षण-
प्रक्षुभ्यत्पुनरुद्भटामरचमूनीरंध्रमैंद्रं पुरं ॥ २९ ॥

अपि च ।

संरुंधंति द्विषंतो नगरमिति समायांति रुष्टाः पथीति
प्राकारांतःप्रविष्टा इति चलति रणो दारुणः संप्रतीति ।
जीवग्राहं गृहीतः सुरपतिरिति च स्वैरमज्ञातमूलाः
संधे संधे प्रजानां नवनवमभवन् भिन्नभिन्नप्रवादाः ॥ ३० ॥

तत्क्षणं च युगविगमसमयसंभिद्यमानसप्तार्णवमादशंकावहेन कोलाहलेन नागराणामवबुध्य द्विषामभिषेणनं अनतिलंघनीयतापसशायानुसंधानकुंठी-कृतोद्यमोपि कंठीरवइव करिबृंहितेन परिज्वालितमन्युः शतमन्युरुत्थाय शयनी-यात्प्रेक्षितसमरसंरंभया शचीदेव्या ससंभ्रमस्नेहसाध्वसोद्वेगमुपसृत्य स्त्रीस्वभावसु-लभेन कातर्येण मानद मा कुरु साहसमेवंविधं प्रेष्यंतां प्रेषणीया इति अभ्यर्थ्य-मानोपि तामवधूय परिजनवधूकरोदस्तविस्रंसमानसं[2]व्यानपल्लवः संरंभशिथिलप-दक्रमं समागम्य चकितसमुद्बुद्धदौवारिकजनोद्घाट्यमानकपाटिकामूलपुंजीभव-दनुक्षणायातचारवृत्तांतसमावेदनसन्नह्यमानकुब्जवामनजननिरंतरा[3]लिंदं अंतः-पुरद्वारं अनादृत्य किंकरकरावलंबनं अनालोक्य निहितामप्यग्रतो मणिपादुकां अनादिश्य सैनिकागमनं अनाकांक्ष्य वैनीत[4]कानयनं अंघ्रिभ्यामेव परिक्रामन्

---

१ समुद्र एव स्वपत्नीं स्वर्गं गामानेतुकामः ॥ २ उदरीयं ३ इतिलोके ४ परंपरावाहनं तद्वैनीतकमस्त्रियामित्यमरः

अनाकर्णयन्निवृत्तिविज्ञापनामध्वानि मिलितानां सैनिकानां आकुंचिताभ्यां भ्रूलताभ्यां आकंपितेन च मुखेन केवलमाकर्णयन्वचनानि चाराणां अतिसंभ्रमोपसृत्वरं अनिवर्त्यं समरसंरंभं अग्रत एव चलंतं आत्मजं जयंतं अवरुध्य शपथशतैः अंतःपुररक्षणाय निवेशयन् आलयद्वारि निःसरन्नपि बहिस्ततोतित्वरितं आलयबाह्यकक्ष्यासमानीतामाबंधकक्ष्यामाद्यवीथीमुखोपनीतामादाय दंभोलिं अर्धपथोपनीतमवमुच्य वार[२]बाणं अधिगोपुरदेशमानीयमानमारुह्य मातलिसनाथं रथं अतिलंघ्य संकुलचलदमरभटसंघसंघट्टदुर्गमं गोपुरद्वारं अतिक्रम्य निजमपि नासीरं अवगाहमानो दानवचमूं अलंघनीयवचनैः अहंप्रथमिकाप्रतिज्ञातविजयैः दिक्पतिभिः निरुध्यमानश्चंद्रोदयारंभसमुज्जृंभितः सागर इव वेलां अनियंत्रितः क्षणमुदग्रीविकाभिलक्ष्यमाणदुर्निग्रहसमराग्रहः शरीरेण केवलमवातिष्ठत सेनामुखे ।

भीमं भीमेन तस्याथ सैन्यं सैन्येन विद्विषां ॥
समगच्छत कल्पांते सागरेणैव सागरः ॥ ३१ ॥
यावज्ज्यावलयावलीढशिखरक्रूरप्रकारध्वन-
ज्ज्ञापव्याप्रतपाणिभिः स्थपुटितं नासीरमासीद्भटैः ॥
तावद्देवपतिः क्व दानवपतिः क्वेति प्रवृत्तैः क्रुधा
सेनारक्षिभिरेव तत्र महते युद्धाय [३]बध्या मतिः ॥ ३२ ॥

तदनु सुनासीर एव स्वनासीरमुपेयुषि चिरभुक्तभर्तृपिंडानृण्यसंपादनावसरलाभसंभावितोत्साहतया तृणीकृत्य जीवितानि विमतबलानीव विधूय समरभयं विकोशानीव शस्त्रमंडलानि विस्मृत्य भर्तृविमाननाः कादाचित्कीः पुत्रदारपरिच्छदानिव मनागप्यनवेक्ष्य जयश्रियमनुपतंतीमिवामित्रवरूथिनीं होष्यंतः शरानलार्चिषि शरीराणि चेष्यंतः शरदिंदुसुंदराणि यशःकंदलानि महिषानिव मतंगजान् सारमेयानि सैंधवान् पांसुकणानिव पदातिगणान् मशकानिव महारथिकान्कुसुमहारानिव कुंततोमरमुद्गरप्रहारान् पटवासमुष्टिमिव बाणवृष्टिमपि मन्यमानाः हन्यमाना अपि हर्षाट्टहासमुखराः नखरायुधाइव हरिणार्भकेषु नागांतका इव राजिलेषु दंतावला इव कदलीवनेषु दावानला इव शाल्मलीगुल्मेषु निःशंकमवगाहमाना दानवेषु प्रहरंतः परश्वधैः निकृंततः कुंतैः निपातयंतः कृपाणिकाभिरभिघ्नंतः शतघ्नीभिः खंडयंतो भिंदिपालैरवकिरंतः शरजालैरपविध्यंतः शक्तिशूलैः क्षिण्वंतः क्षेपणिकाभिः अवबध्नंतः पाशैरभिमृद्नंतः परिघैराकर्षयंतो लांगलैराविध्यंतो मुसलैरपहरंतो जयध्वजानवभिंदंतो वारबाणा-

१ कक्ष्या बृहतिकायां स्यात्कांच्यां मध्येऽऽभबंधने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठेति मेदिनी २ कवचं ३ कृता ४ ऋणाभावः ५ परसैन्यानि ६ धुञ् कंपने ७ सर्पेषु ८ तृणं ९ तोफा इति लोके. १० बरच्या.

न्विच्छिंदंतो धनुर्गुणान्विध्वंसतः सारथीन्प्रवर्तयंतो रक्तवाहिनीः परितोषयंतः कटपूतनाः लिंपतः शरीराणि रक्तधाराभिरावेष्टयंतः करेष्वंत्रमालिकाः परिक्रमंतो मुंडमंडलेषु परिस्खलंतः कबंधेष्वपश्यंतः पुत्रानपि रणे हतान् आतृप्यंतो यूथं यूथमपि निपात्य प्रातभटान् अप्रतिभटाः विबुधघटाः साफल्येयनेषुरक्षणांससहस्रममरपतेः आदिश्य च ततः शतमन्युः अंतर्मग्रतः सेनामुख पार्श्वयोरस्य पवनपावकौ पृष्ठतः स्वस्य पुण्यजनेश्वर अंतिकएव धनदमाहवशूरास्तभाजयितुमध्वानि शिबिरे चासेटुषमपांपतिमायुधक्षतानुभिषजयितुमश्विनेयो निशीथयोधिनीनां वैरिवरूथिनीनां निशैव माभूदिति संततं वासरभावाय सहस्रभानुमप्यतः प्रकाशयितुं प्रतीक्षमाणोपि जयश्रियं परिणंकमानश्चेतसि तापसशापसशापविपाकमाकस्मिकं किमप्यलीकनभोविभावसमाधिमन्यलक्षणां लक्ष्मीमुद्दिश्य कलहायमानयोरसुरामरवाहिन्योरज्ञानविजृंभितोपलंभं महाट्टहासमिव परमेष्ठिनो घनस्तनितमनभ्रएव दारुणमभृणोत् प्रहितोपि सेनामुखे पवनः पदे पदे यदाविधमावेदयितुमाववृते तदेव तस्य प्रतिकुलपवनलक्षणं दुर्निमित्तं परिणेमे अस्रंसत् च करादश्यदंभोलिः तदन्यायुधविस्रंसनं अशनिननं चेति द्विधाबभूव दुःशकुनं ।

अत्रांतरे रणहतोभयसैन्ययोध-
निर्भिन्नमंडलतया तपनः समंतात् ॥
उद्दामदानवधनुर्गलदुःप्रबंध-
नाराचदारिततया च शनैस्तिरोभूत् ॥२३॥
अतिप्रबंधादिषुजालवृष्टे-
रपक्रमाच्च द्युमणेरकांडे ॥
आसीत्तमिस्रा जयदा रिपूणां
पचेलिमा भाग्यपरंपरेव ॥२४॥

तत्क्षणं च पुनरनुक्षणोपचीयमानममरबलमुपक्षीयमाणमात्मबलं च निरीक्षितुमप्यतितिक्षवः तरक्षवइव बुभुक्षिताः दंदशूकइव दंडघट्टिताः बलित्राणशंबरजंभनमुचिविरोचनमुखाः महासुराः सरभसमामुच्य वारबाणमाबध्य गोधांगुलित्राणमपि सन्नह्य निषंगमक्षयशरपूरितोत्संगमधिरुह्य शतांगमायोजितखरतुरगमाभुज्य निटिलेषु भृकुटीविभंगमासेव्य वीरपाणमालंब्य संसप्तकवृत्तमनुज्ञाप्य परस्परमापूरयंतो दिङ्मुखानि गुणध्वनिभिः अवभ्रंशयंतो गगनतलादुडून्यट्टहासैर्विसंज्ञयंतः अंगविस्फुरणेन वीक्षितुमागतानि सिद्धचारणमंडलानि विस्माययंतः

१ नैऋतपति २ वरुण ३ अनुभवः ४ भाषायां हातमोजे । गोधातळनिहाकयोरिति मेदिनी ॥ ५ केशरी पोषक.

समरसंरंभेनैव कर्मंदिनमपि कलहानंदिनमुत्सारयंतः पादातमुरुवेगेन परिचूर्णयंतो रथान्परिघाभिघातैर्विद्रावयंतो हयान्करतालिकाभिर्विघूर्णयंतो मतंगजानंगुलियंत्रणेन संवर्तमारुतावर्तितसागरगतदुर्दर्शवक्त्रविवरोल्लसल्लेलिहाननिजरसनावलोकनजनितसाध्वसध्वस्तचेतनमासाद्य सेनामुखे निविष्टमंतकमपह्नत्य तदीयममकालदंडममोघमभिहत्य तेनैवतमादिनं जयमापेदिरे ।

कालदंडहतस्यास्य कंठे प्राणा जुघूर्णिरे ॥
अंतकं यद्धतं नेतुमंतकोऽन्यो न विद्यते ॥ ३९ ॥

पार्श्वे तस्य परे केचित् अतिचिरोपरोधसंवर्धितप्रतिघानलव्यतिकरविशेषभीषणज्वालाकलापदुरापमपि परिवृत्य जातवेदसं प्रशमय्य पुरुषहुंकारभयंकरैर्मुखमारुतैरस्य दुस्सहज्योतिरपकृष्य वाहनमेवमग्रचरणग्राहमपह्नत्य शक्तिमपि बलादस्य हस्ततलात् अरेरे लब्धोयमशनहरः क्रतुभुजां हव्यावाहो नाम निर्जरापसदः तदद्य निर्वापयतैनमुदकुंभैः निक्षितैनमापूपिकानां वशे महानसेषु मैवं नेवमुब्दोधयतैनमुचितैर्मुखानिलैः हस्ते कुरुतैनमद्यैव दग्धुममरावतीं परित्यजत रे बालिशा वाडयोयं शिखां प्रदर्शयतीति परिहसंतः परिक्षिपंतस्तर्जयंतः ताडयंतः ताडयंतश्च पलाययामासुर्गभयाः ततः समेत्याहितमसुरभटाः तदद्याहितमालक्ष्य सख्युराशुशुक्षणेः क्षणेन सज्जीभूय भूयसा वेगेन सव्यापसव्यानि संचरन्मंडलानि चंडलाघवोत्क्षिप्तप्रतरुकांडखंडतांडवोदंडमतिसं मितपांसुमांसलतृणपर्णसंघसंतकंकगृध्रभासवायसादिविहंगमततिविशंकटशंकरशिरोघटितविकटजटाजूटसंकटभ्रमदभ्रसरिज्जलनिर्झरझल्झलाघोषभीषणझंकारमुखरितनभोविभागमालंब्य युगविगमोचितं रूपमापतन्नसुरबले विघूर्णयन्जीर्णपर्णमिव विदिक्षुदिक्षुचाश्वीयमचचूर्णयत्तथार्थखडमारण्यतरुकांडमिवावकिरन्नुपलखंडानिवाददाद्खंडानापि वेतंडानंधीकुर्वत्पदातिजातमवरुंधन्सेनापतिम्परावर्तयन्नस्त्रशस्त्राणि प्रभंजयन्भंजनैव जयध्वजान्परिस्खलयन्म ऽसुरानापि संवर्तइव मारुतः समरसीमानि सर्वतोप्यक्रमेण पराचक्रमे यावदित्थमस्पंदत गंधवाहः तावदावर्तितलोचनो विरोचनः प्रकटितसमराडंबरः शंबरः सावष्टंभो जंभः समरमदोल्बणो बाणः संग्रामैकरुचिर्नमुचिरतिबली च बलिरालक्ष्य वक्त्राणि परस्परमीषदिव स्मयमानाः विस्मयमानाः पराक्रमे विबुधानामिदमूचिरे हंत कथममरा अपि पराक्रमंत तेषु च दूत्योचितसंचारमंथरः श्वा मातरिश्वा ।

संरुंधते निभृतमंतरपि द्विजाय
मन्त्रं यमाहुरपि कीटसरीसृपाणां ॥

---

१ संन्यासिनं नारदं २ रुट् ३ अश्वसमूहं.

यो जायते शिथिलशूर्पपरिश्रमैर-
प्योजायते कथमसावपि गंधवाहः ॥ ३६ ॥

अथवा नैतस्मिन्नैतावदभिनिविष्टव्यमस्माभिः । अनुकूल एव खल्वयमस्माकमाशुगानलज्वालाधुक्षणे । सर्वथापि ।

यश्चेष्टतेऽवकोशेषु ये चाप्येनं समाश्रिताः ॥
निरुंधीमहि तान्सर्वान्भीरंध्रे शरपंजरे ॥ ३७ ॥

इति कतिपये दैत्यावात्यानिबर्हणकौतुका-
द्धनुरगुणं यावज्ज्यावल्लिभिर्न ववंधिरे ॥
प्रसभमभितस्तावत्तावद्ददैत्यभटोज्झिता
दिशि दिशि जगत्प्राणप्राणच्छिदो न्यपतञ्छराः ॥ ३८ ॥

य स्वर्कशक्रवरुणानलदैवतान्य-
न्यस्त्राणि निजैरवरैरभिमंत्रितानि ॥
ईशांबभूवुरसुरेषु न शासनानि
राज्यच्युतस्य नृपतेरिव नागरेषु ॥ ३९ ॥

तदनु दनुजभुजीवीक्लिष्टकोदंडदंडोपसंपातुक-
ज्वलदनलदुरापनाराचधारासमीराहताः ॥
युगविगमसमुच्चलच्चंडचंडीशभूषो-
रगप्रतिभयमुखवातजातां दशामुज्जगुर्निर्जराः ॥ ४० ॥

ततः प्रचंडे च प्रवहति पवमाने तूलवदुत्सार्यमाणेषु दूरत एव वारिधरेषु सागरानपि शोषयतस्तस्य सनी[1]डमागंतुमनीहमानेषु च यादोगणेषु सावशेषतया भग्नचेताः प्रचेताः प्राकृतलोकसाधारणतटस्थइव बहिरवतस्थे । अपि च रिपुसमूहसमुत्सृज्यमानशरवर्षधर्षितेषु वर्मसु भिद्यमानेषु च मर्मसु कर्मदेवाः कस्मादयमस्माकमाकस्मिको बुद्धिविपर्ययः कस्मै वयमसुरैर्युध्यामहे कस्य हेतोर्बध्यामहे बुध्यामहे न हेतुमस्मिन्नायासे के देवाः के च नो दानवाः संभृत्य तपांसि दुश्चरणानि संप्राप्ता वयममरपदं केन शक्या निग्रहीतुं केन शक्याऽनुग्रहीतुमधिष्ठास्यति यः स्वर्गमतिथयस्तस्य वयं भवामइति कृतनिश्चयाः संमंत्र्य परस्परं संघशोऽपचक्रमुः समंततोपि स परमुखात् । अथ केचिदाहवमुखेहु तशरीराः दानववीराः देवभावमापद्य दिवमारूढाः गूढाभिसंधयः ते किल सहृदयाइव कंचित्कालमहृदयाएव परिक्रम्य परिज्ञातमर्माणः सर्वतो निर्वापयामासुरतर्किता एव गीर्वाणबलमपसरतः कर्मदेवानाभिघ्नन्तो दैत्यदेवानापततः शरानाशीविषानिव दृष्टिविषान्सर्वतो विशृंखलानुल्लंघितवेलानिव कल्लोलान्महोदधेरप्रभवतः सेनापतीनप्रतिपत्तिमपि मूढं पश्यंतः स्वामिनं पश्यतस्त्रातार-

१ समीपं.

मवशादेवमुनिशापतेजसा प्रविश्य हृदयानि प्रक्षोभ्यमाणाः स्तब्धाइव विषादानिलैर्दग्धाइव शरानलैर्दिग्धाइव मोहचूर्णैर्लुब्धाः परं जीवितेषु लब्धामपि जयश्रियं चिरादीषद्विवेकसुनियंत्रणेन क्षणिकदुर्मंत्रणेन नादयंतः पश्यंतोप्यचक्षुषः शृण्वंतोपि बधिराः जानंतोपि जडाः परिगृहीताइव दुर्यशसा परिष्वक्ताइव विपर्ययेण विस्मृत्य कुलशीलानि विसृज्य निःशेषमपत्रपामवरोप्य निषंगमावेशयंतः पृष्ठतोबुद्धिमवमुच्य जयायुधान्याददाना भिक्षाकपालानि पाणिभिरासर्गादा च महाप्रलयादध्वरहविर्भिरेव द्विजन्मनामविश्रांतपरिपुष्टास्ते एवं प्राप्ते समरे सायुधाश्च सवाहनाश्च सैकताइव सेतवः सर्वतोपि विजघटिरे विबुधभटाः ।

धावद्दैवतयोधयूथपदवीसंरोधकौतूहल-
क्रामड्डामरघोषवैरिपरिषन्नासीरसीमोद्भवैः ।
भेरीभांकरणैरमर्त्यनगरीसंवर्तमाहूर्तिकैः
संभ्राताः प्रतिपेदिरे युधि निवृत्ताशा दिगीशा दिशः ॥ ४१॥
वल्मीकेष्वहयो वसंति मुनयो घोराः समीराशनाः
कांतारेषु च कंदरेषु लवणे सिंधौ क्व मातस्थितिः ॥
आक्रांते भुवने परैस्तृणमपि स्त्रष्टुं न शक्यं मया
किं कर्तव्यमिति व्यलीयत जवाद्दैत्याशुगेष्वाशुगः ॥ ४२ ॥

अनंतरमित्थमतर्कितमनिमित्तमप्यवध्वंसमानमसुरबलमभीकमिव भुवि निरत्य गगनतलात्परिवहवदिव भिन्नमर्यादमर्णवस्रोतः शतशः परीक्षितमपि सौहार्दे सहस्रशो गृहीतजयमपि समरसंमर्दे कदाप्यशिक्षितायुधग्रहणमिवाकार्णितसंग्रामसंकथमिव वायसयूथमिव वानरानीकमिव केरलसैन्यमिव ग्रामपालजालमिव करतालिकामात्रकातरमर्त्यबलमप्यालोकयक्षिभिर्दशभिः शतैर्वासवः स्वयमेवमालोचयामास अहो दुर्वाससो ब्राह्मण्यमहो निगमागमप्रामाण्यमहो पाशुपतेषुमाहात्म्यमहो दुर्निमित्तेषु याथार्थ्यमहो कर्मपरिणतेर्प्राबल्यमहो देहिषु श्रियश्चांचल्यमहो पुरुषकारस्य वैफल्यमहो परमेष्ठिनः कौशल्यमाहवो नाम कियानयमसुरा नाम कियंतइमे कीदृशाः पलायंते कीदृशाः पराक्रमंते किं बंधुभिः किं सचिवैः किं बलेन किं धनेन किमनेन दंभोलिना किमंतोपि मया कथं दृश्याः दाराः कथं दृश्याः पौराः किमितो निहितेन जीवितेन किं करिष्यति विपरीतो विधिरितोपि न चिकीर्षामि सौवर्गमाधिपत्यं न जिहीर्षामि दानावानामीदृक्षं यावदीदृशोहं न कस्यचिद्दृशो गोचरे पतेयं तावदस्मिन्नेव समरे तनुं त्यजामि इति सन्नह्य पुरश्चलन् शचीपतिरशृणोदंतरिक्षगां वाणीं ।
अहो ते शक्र धीमांद्यमग्रे भाव्यं किलान्यथा ॥

१ व्यत्ययः. २ पश्चाद्बुद्धं.

अंतर्धेहि रणादस्मादंतर्धेहि च मद्गिरं ॥ ४३ ॥
इत्याकाशगिरा शक्रो मया च क्रूरया स्वया ॥
यावद्दोलायते तावदागम्याबोधयद्गुरुः ॥ ४४ ॥

हंत किमेतदमरपते धीमतोपि ते दुर्व्यवसितं विदितं न ते वेदितव्यमवशेषितं त्वां गुरूणामुपासनं किं न जानासि भवितव्यतां किं वाभिमन्यसे जयश्रियो नैयग्रं ननु श्रूयतएव हि पुराणेषु भवता यत्किल माल्लिसुमालिसंगरे महति वर्तमाने पराचीने पतंगपतौ भगवतापि परावृत्ते अंधकेन किलेदमधिष्ठितं त्रैलोक्यविध्यंडान्येव कियंति विजितानि तारकेन तदलमनुस्मर शापांतवचनमस्याश्रमस्य मुनेर्भवेयुरपि कदाचिदन्यथा भाषितानि नतु जातु माहेश्वराणां यत्पुरोदितं गोविंदएव कुशलानि करिष्यतीति महार्षिणा तदनुदितमग्रे भवितव्यमन्यथेत्यधुना परमेष्ठिना तदेहि कंचित्कालमंतर्हिताएव क्वचिदावसामः इत्यनुशिष्य शिष्यमंतर्धाप्य स्वयोगमायया तिरोदधे स्वयमपि देशिको देवतानां ।

विद्राणे वरुणे गते हुतवहे वैवस्वते मूर्छिते
सद्यो लोचनगोचरादपगते संक्रंदनस्यंदने ॥
संवर्तव्यतिषक्तसप्तजलधिस्रोतःप्रभूतध्वनि-
स्फारः कोपि बभूव दानवबले हर्षाट्टहासध्वनिः ॥ ४५ ॥

चकितपलायितसंवलितमूर्छितनिष्पतित-
क्षतविबुधावननिषेधिमहारथिकं ॥
विजहि जहीहि याहि निगृहाण गृहाण हरे-
त्युपचितनादमेदुरमवर्तत दैत्यबलं ॥ ४६ ॥

अपि च ।

आवर्त्यावर्तयंतो दिशि दिशि तुरगान्वारणान्वारयंतो
मुष्णंतो भूषणानि प्रसभमभिनिपत्यायुधान्याहरंतः ॥
घ्नंतः संतर्जयंतः पथि पथि विबुधान्मुक्तकेशान्दिगीशा-
नभ्येत्यामंत्रयंतः प्रजहसुरसुराः सर्वतो निर्विशंकं ॥ ४७ ॥

तदानीं च ।

शस्त्राशस्त्रिक्षतपतिसुतालोकशोकावलुप्त-
प्राणस्त्रैणव्रजमशरणध्वस्तलुप्तापणांतं ॥
धावद्देवप्रवरसमरोदंतयाथार्थ्यबोध-
भ्राम्यत्पौरं नगरमभवज्जर्जरं निर्जराणां ॥ ४८ ॥

ततो मुहुर्तादेव मूर्ताइव कोपानलविस्फुलिंगा मुनेर्वलीमुखा मखद्विषः पराक्रमेण महता परिक्रामंतः तिरोहिते मरुत्वति प्रागेव वरुणमूर्धनि पतित इति

प्रमीतइति प्रविष्टोऽमरावतीमिति च तदा तात्विकैः प्रवादभेदैस्तत्वमनवबुध्यमानापि भवतु सर्वथैव वयं प्रविशेम तावदमरावतीं परिशोधयेम ततः प्रवृत्तिं शचीपतेरपहरेम सुरकामिनीरवस्कंदयेम कोशमंदिरमाधितिष्ठेम सुधर्मामाक्रमेम त्रैलोक्यमिति कृतनिश्चयाः कल्पद्रुमाः बलेः कामधेनुं बाणस्य हास्तिकं नमुचेराश्वीयं शंबरस्य चिंतामणिं जृंभस्य विलासिन्यो विरोचनस्य वारूणं पदमस्य वायवीयं तस्य वैश्रवणीयमेतस्य वैश्वानरीयममुष्य प्रविष्टं प्रवेष्टुः प्रत्द्दस्य लब्धं प्रहर्तुरपहृतमालोकयितुरालोकितमुपायवक्तुरर्धमुत्तरसाधकस्य तदर्धं समरसमयप्रवृत्तयोस्तु साधारणं वस्तु परतस्तु यथारुचि परस्परं छेदेनेति समयबंधनेन पर्यवस्थाप्य पताकिनीमारुह्य मतंगजानत्युन्नतानालोकयंतो नगरोपशल्यानि प्रशंसंतः प्राकारदुर्गसामग्रीं परिहसंतो बुद्धिलाघवं प्रतिद्वंद्विनां निर्दया विपक्षजातीयेषु निर्विशंका दुर्गगुल्मेषु ग्राहयंतो वधूदर्शं घातयंतः पुरुषदर्शमाकर्णयंतः कर्णामृतान्याक्रंदितानि नगरसदां हसंतो दर्शं दर्शमशरणान्वध्यमानान्कुप्यंतो दयालुषु कुतूहलिनो दारूणेषु विसर्जयंतो नैर्ऋतीयान्जात्यभिमानेन विद्रावयंतः कर्मदेवानुपहासैरुन्मथयंतो गोपुरद्वारमुल्लंघयंतः प्राकारमपश्यंतः शरणागतानशृण्वंतो याचनाक्षराणि सुरर्षीणामाज्ञापयंतो जिव्हाछेदनममरवैतालिकानां चरणकृंतनं चाराणां चपेटघातं मौहूर्तिकानामंगुलिछेदनमक्षरलेखिनामास्यविदारणममात्यानामवदारयंतः प्रतिमादैवतानि अपमार्जयंतः सुरपराक्रममालिख्यसमर्पितमशरणहन्यमानरक्तधारावसिक्तमग्रचरणाकृष्यमाणकुलपालिकाजनमाहन्यमानमुखरवाद्यनादमेदुरमपहृतसर्वस्वदीनजनाक्रोशजयाशीर्विचोमुखरमभितोप्याकस्मिकपतदशानिनिर्घोषनिर्वर्तितलोहयंत्रनिनादमंगलमभितोपतदुल्कासहदीपमालापरिवृतमनुप्रविश्य नगरमभिवंद्य पुरोधसं भार्गवमाक्रांतहर्यक्षमेरुगुहासधर्मां सुधर्मामध्यासांचक्रिरे आसीनाः क्षणममरसभांतरे परिष्वज्यमानाः परस्परं प्रशस्यमाना बंदिमागधैरभिनंदमानाः कुलवृद्धैरनुगृह्यमाणाः भार्गवेण निर्गम्य ततो बहिरचिरपरिगृहीतविजयेंदिरापरिरंभसंभृतकुचकुंकुमक्षोदैरिव सेनारजोभिरभिरंजिताः निरंकुशचंक्रम्यमाणविशृंखलदैत्यसंघवाहाः बलोन्मुक्तहाहारवमालक्ष्य सर्वतो नगरमुल्लोलकोलाहलशमनशील्या वेलयेवातनीयस्याविरमतेति कयाचिदेवाज्ञया चिरलब्धसुस्थामिव पर्यवस्थाप्य क्षणादाघोषयामासुराःस्कंदनोपरमजयकाहलीमादिष्टाश्वदिक्पालपदेष्वसुराः स्वयमनतिक्रामंतो धर्मसीमानसमनुल्लंघ्यमानाः बलिशासनमनुवर्तमाना हिरण्याक्षदार्शितां सरणिमवलुंपंतो वैदिकपंथानमप्रमत्ताः स्वं स्वमधिकारमनुपालयांचक्रिरे ।

---

१ तोफाइति लोके.

बेदद्विषश्चिरतरं निरयेषु मग्ना-
नुत्तार्य दैवतपदेषु निवेशयंतः।
रक्षोघ्नमंत्रकुशलान्छतशो महर्षी-
न्प्रत्यक्षिपन्नरकवेश्मसु दैत्यदूताः ॥ ४९ ॥
ब्रह्मर्षयोपि दनुजेंद्रसभां प्रविष्ट-
मंत्राक्षराणि मघवादिपदांकितानि ॥
ऊहेन दानवपदान्युपवेशयंतो
हर्षाय पेठुरसुरेंद्रपुरोहितानां ॥ ५० ॥

किंच ।

विद्वांसः प्रथमेभवन् विवसनाः सौत्रांतिकाः साधवो
मुख्या माध्यमिकास्त्रिलोकगुरवश्चार्वाकतंत्रे स्थिताः ॥
पाखंडा निगमागमव्यसनिनः कालः कलिः शाश्वतो
दैत्ये शासति देवराज्यमजनि त्रैलोक्यमित्थं तदा ॥ ५१ ॥

अपक्रांतश्च तदा शचीपतिरभिगम्य सर्वैः सुपर्वभिरासाद्य भुवनसुंदरं मंदरं शैलमनुज्ञया बृहस्पतेरंतर्हित एव कतिचिदतिवाहयामास वर्षगणान् ।

इति श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीकंठमतप्रतिष्ठापनाचार्यचतुरधिकशतप्रबंधनिर्वाहकमहाव्रतयाजिश्रीमदप्पयदीक्षितसोदर्याप्यादीक्षितपौत्रेण नारायणदीक्षितात्मजेन भूमिदेवीगर्भसंभवेन श्रीमन्नीलकंठदीक्षितेन विरचिते चंपूकाव्ये प्रथमोल्लासः ।

ततः शतमखादयो युधि विरोधिभिर्निर्जिताः
श्रियं पुनरभीप्सवः क्रतुभुजो भुजोपार्जितां ॥
विचित्रमणिसुंदर विपुलकंदरं मंदरं
समेत्य तपसा नयन्निमिषवत्सहस्रं समाः ॥ १ ॥

तत्र च वसतां तपोधनानामध्वरहविर्भागमपहरत्सु दूतमुखेन दानवेषु अकाले वा यष्टुमयज्ञेन वा रहसि प्रदातुमर्थनयाप्यसंमन्यमानेषु शास्त्रैकशरणेषु तापसेषु तप्यमानाः क्षुधा विबुधाः हुत्वा हवींषि हुतवहे दत्तानि तेनैव पुनस्तान्युपभुंजानाः कालं महांतमतिवाहयांचक्रिरे अपरे पुनः केचिदतिवेलश्रद्धामात्रशरणानधिगम्य मूर्खानमुनैव शरीरेण दिवमारोपयामो भवतः संबाधवानत्रैवानीय शाययिष्यामः सुरसुंदरीरिति प्रलोभयंतः पशुपक्षिसुराकुंभपायसापूपप्रचुरानलभंत महोपहारानपि च पुनरवरूढान्कर्मक्षये दिवः कर्मदेवानावृत्य किं कुर्वंति दानवाः किंवास्मान्कथाप्रसंगेषु कथयंति किमिति वृत्तमेषामनुमतं पितामहेन

---

१ तर्केण.

किंवा न तदवतीर्णमद्यापि तस्य कर्णपथं किमाहुरसुरमौहूर्तिकाः कीदृशो भार्गवस्य वृत्तांतः कथमास्ते वैजयंतः कस्य वशे तन्नंदनोद्यानमुद्रांतश्चतुर्दंतइति श्रुतमुच्चैःश्रवसः प्रवृत्तिमेव नोपलभामहेत्यनुयुंजानाश्चकितमवलोक्य समंततः किंच ब्रह्मलोकगमनोचितान्ब्रह्मर्षीन्मुमूर्षतः परिवृत्य परिहरंतः प्रयाणक्लेशमपि वरदानैर्निर्वेदयंतः प्रसंगेण दृष्टामिमां दशां भगवति पितामहे विस्मरतो नास्मदभ्यर्थनामध्यात्मविचारव्यासंगेनेत्युद्बोधयंतः स्वयमस्वप्नतया स्वप्नदृशस्तपोधनान्परिपृच्छंतः पर्यवसानं मुनिशापस्य निंदंतः स्वानि जन्मानि निःश्वसंतो दीर्घमुष्णं च मुहुर्मुहुर्बलाहकानामिव चातका वाचस्पतेरागमनमाकांक्षंतश्चिरमवतस्थिरे।

अत्रांतरे सुरगुरुर्दरितं सुराणा-
मल्पावशेषमवयन्प्रणिधानयोगात् ॥
अभ्येत्य निर्जरगणैरभिवंद्य भक्त्या
पर्यावृतः सदसि किंचिदिदं बभाषे ॥ २ ॥

दिष्ट्या कुशलिनो वश्चिरादद्राक्षं दिष्ट्या च तीर्णप्रायोयमापदर्णवः दिष्ट्या च दुर्लभमिदं तपोवनं भवद्भिरासादितं वाराणसीव भारते वर्षे दयितं गौरीदयितस्य परमिदमेवायतनमिलावृते वर्षे आरसातलादाच शांत्यतिकलाभुवनात्संति महांति स्थानानि सर्वागमविदितानि परःशतानि भवानीपतेः परंतु मंदर इव तस्य दृशोर्न किंचन सुंदरमन्यदायतनमन्यत्र पंचतपसोपि मुनेरावसथेषु शांभवेषु स्वैरचारी निशिष्यइति श्रुतमेव भवद्भिर्वृद्धमुखादमृतप्राप्तिहेतुश्चायमस्मादृशानामिव भवादृशामपि शैलराजः। किंबहुना।

कालोत्ययगादशुभहेतुरुपास्थितं वः
कल्याणमद्य न चिरादिति भासते नः ॥
उत्तिष्ठतोच्चकुत यात तु धाम धातु-
रुच्छ्वासकाभिरधुना किमनार्थिकाभिः ॥ ३ ॥

इति प्रवृत्या भाविमहासंविधानलभ्ययापि भाग्यवशादधुनैव स्वतोलब्धया सुधयेव वाचा वाचस्पतेराप्यायितः सुरपतिरिदमाचचक्षे। अथैतत्पावनमजनि तपोवनमद्य नस्तपांसि परिपेचिरे प्रशेमुरद्य नः कलुषानि पर्युपास्थिषत मंगलानि अपरथा कथं भवदीयानां पात्रीभवेम शासनाक्षराणां।

चेतो यद्भवतश्चिरंतनवचःसंदर्भसंगस्थितेः
वस्तुन्यस्तमितप्रपंचमलिमन्यामज्जमामज्जति।
तद्दुर्मोचतमो विमोहितमतिष्वस्मास्वकस्मादिदं
सक्तं यत्पशुषु द्विपात्स्वपि ततो धन्या वयं न्यायतः ॥ ४ ॥

किंबहुनाद्य भवत्संभावनासंपादितस्यानंदस्य परं पारमपश्यंतो वयमस्म-

दानंदादनेकशतगुणं भवदानंदमुपपादयंतीं भगवतीमपि श्रुतिं न विस्रंभामहे । आजानंतो हि राजानः कदाचिदतिक्रामंति परानाक्रम्यंते च तैरिव नेमिक्रमः सार्वजनीनएव तदपि भवदीया जयंत्येव न जीयंत इत्यैकांत्यमनुसंदधतो वयमीषदपत्रपामहे व्यथामहे च भवतः पुनरीषत्करोऽस्मदनुग्रहः संकल्पमात्रसाधनस्य यदा हि भवज्जातीयाएव भूमिचरान्दिवमारोपयितुं दिविचरान्भुवमवरोपयितुमास्वादायितुं सप्तसागरानाचामयितुं सुराषगां विफलयितुं महास्त्राणि विष्टंभयितुं विश्वंभरमपि प्रगल्भं ते तदा श्रुतिशतप्रतिपन्नयाथात्म्ये भवतो माहात्म्ये दंडापूपिकान्यायेन घंटाघोषएव नः शरणं तदलं पल्लवितैर्वचोभिरनुगृहाण स्वयमस्मानस्ति यदि भक्तव्यसनानवलोकनसंकल्पः अथवा साजात्याभिमानाद्दुर्वाससएव वचनं सत्यापयितुमध्यवसायः तदेहि यत्र निनीषसि तत्र एष्यामहे येनानुकंपयिष्यसि तेनानुकंप्यामहे सर्वथा न्यस्तात्मानो वयं भवच्चरणे किंकरचरणे कदाचिदस्ति जिज्ञासा कीदृशस्तदभिप्रायइति न यदि किंकरजनेपि मादृशि तथेति मंतव्यमिति कृतव्यवसायस्य सुत्राम्णो वचसि चित्रीयमाणश्चित्रशिखंडिजः सममाखंडलादिभिः सत्यलोकमभिप्रतस्थे अमराश्च तमनुवर्तमानाः वर्तमानानि पथि वैमानिकानां दैत्यदानवयातुधानाध्यासितानि सिद्धचारणविद्याधराद्यावसथानि विलंघ्य ततो विदूरादुत्सन्नकिन्नरीगानचातुर्यमुपशांतगांधर्वतूर्यमौखर्यमसंभावितकर्मदेवसंमर्दमनाशंकनीयब्रह्मर्षिसंचारसंकथमतिनीचरक्षःपिशाचमदिरागंडूषदूषितं मंदाकिनीतरुखंडगूढचरदेवर्षिमंडलमाखंडलनगरोपशल्यमंतःकरणशल्यमालोकयंतः पुरा हंसावतंसितैस्सर्वतोगामिभिरप्सरोजनतैर्यानकैरलंकृतैर्विमानैरतिवाह्यमानतया गृह्यमाणतत्तत्प्रदेशसौंदर्यमगृह्यमाणद्राघिमाणमध्वानमधुना पद्भ्यामेवाक्रम्यमाणतया गृहीतविपरीतमतिक्रामंतः पदे पदे विश्राम्यंतः पथि पथिकजनसाधारणमपि तत्तत्पथेष्वातिथ्यं गूढसंचारवशादलभमानाः दानवसेनागतागतोचितान्कथंचिदतिलंघ्य कानपि कक्ष्याभेदान् दिवस्तपोभिरपि दुरापं तपोलोकसमीपमापेदिरे । प्रविष्टमात्राश्च ते परिहृतरजस्तमोगंधानुबंधतया परिणतसत्वैकसारेषु तत्रत्यवस्तुषु महीचराइव महेंद्रभोगेषु अदृष्टचरं विशेषमालक्षयंतो विसिष्मयिरे अपिच पुनरात्मविज्ञाननिरस्तावरणतया निःसीमविकसदकृत्रिमज्योतिषामाधिपत्यमलक्षणाय केवलमनुत्तरं योगैश्वर्यमनुभवतां तत्रभवतां सनकसनंदनसनत्कुमारादिमहायोगिनां मूकेष्विव वाग्मिनां मुग्धेष्विव बुद्धिमतामंधेष्विव चक्षुष्मतामधनेष्विव महेश्वराणां कीटेष्विव सरीसृपाणां सरीसृपेष्विव चतुष्पदां चतुष्पात्स्विव मानवानां मानवेष्विव महीभृतां महीभृत्स्विव मरुतां मरुत्स्विव मरुत्वतो मरुत्वत्यपि पतंतीमवज्ञामुकुलितां दृशमवलोकयंतः शृण्वंतश्च तेषामेवं हंत वराकः शतमन्युर्नामायं परितोष्य शतेनाश्वमेधैरपि भगवंत-

मिंदुशेखरं प्रार्थयामास दानवामिषं स्वराज्यं पश्यंतः कुबेरमिमं पशुपाशविमोचन पाशुपतव्रतेन समाराध्य परमेश्वरं सखासि ममेत्यनुगृहीतोपि यः पिशाचइव धनपालतां वव्रे । किंबहुना आत्मभूतोप्ययमष्टमूर्तेर्भगवतो वैश्वानरो विफलीकृत्य विवेकमुपास्य चिरतरं कालमुमारमणमप्यासाद्य हव्यवाहतामन्वहरोस्मिं देवानामित्यभिमन्यते कृतकृत्यमात्मानं हंत चिरादिमान्देवपशूनद्राक्षम ।

किन्न निगृण्हंति मनः किन्न भजंते जनाः शिवं शरणं ॥
अभिसंधिभेदमात्रान्मोक्षापायेन बध्यंते ॥ ५ ॥

इत्यादीनि परिहासवचांसि शृण्वंतः पश्यंतस्तरतमभावमैश्वर्येषु परित्यजंतः स्वर्गादिराज्यदुर्मदमपत्रपाः नष्टदृष्टयः स्वयमाधिपत्यादस्मदीयादत्र भिक्षाटनं ज्याय इति मेनिरे ।

अथ सुरगुरुमागतं सशिष्यं स्वयमवधार्य धिया सनत्कुमारः ॥
अपगततमसो महाप्रभावानशिषदमुष्य सभाजनाय शिष्यान् ॥ ६ ॥

प्रस्थिताश्च ते सर्वे परस्परालापेष्वथर्वशिखाप्रवर्तकतामांगिरसाख्ययोगग्रहस्य प्रवर्तकतामृग्यजुषोद्घुष्टप्रभावतामप्यनुस्मृत्य प्रशंसंतो ब्रह्मपुत्रं भगवंतमांगिरसं प्रशंसंतश्च गूढचर्यारतं महर्षिं संवर्तशिवाचार्यं मरुतानुग्रहवाराणसीनिषेवणव्रताद्युपाख्याने प्रशंसंतश्च संवर्तानुजमांगिरसं सर्वतंत्रेषु प्रवचनपारदर्शनप्रबंधनिर्माणव्यवहारकौशलैः परिहरंतश्च लोकायतिकतंत्रतीर्थकरता प्रयुक्तममर्षमपि बाह्यतंत्रप्रवर्तकपरमेश्वरनिदर्शनेन समागम्य यथाविधि सन्नताश्च स्वगुराविव सहशिष्यैः सुराचार्यं सनत्कुमारसमीपमानिन्यिरे ।

सनत्कुमारेण समागमे गुरोर्निशम्य वृत्ता विविधास्तदर्हणाः ॥
निशम्य वादेष्वथ चास्य चातुरीं विशिष्य तस्मिन्नमरा विनेमिरे ॥ ७ ॥

आंगिरसोपि प्रणम्य भक्त्या महत्या परमेष्ठिनमिव सनत्कुमारमावेद्य देवकार्यमनुज्ञाप्य च तेन पाकशासनमनुव्रज्य परिष्वज्य गाढमादिश्य च चतुर्मुखोपसर्पणेतिकर्तव्यतामनुगृह्य शिवेन चेतसा विसृष्टस्तेन विनयातिशयादादृष्टिपथादादधानः शिरस्यंजलीमास्थाय महांतं योगमावर्तयन्प्रणवमेव सहामरैरासाद महताऽवधानेन हैरण्यगर्भमायतनं गच्छतश्च पथि

वाग्देवीवदनारविंदगलितब्रह्मौघविद्याशत-
ग्रंथग्रंथिविभेदजातकुतुकब्रह्मर्षिहर्षस्तवैः ।
कर्णाभ्यर्णगतैर्निवृत्तनिखिलक्लेशा दिगीशास्तदा
निर्वव्रुर्न च वव्रुरत्रणमपि स्वर्गं पुनर्ग्राहितुं ॥ ८ ॥

---

१ प्रवचाः.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका